

provincie
Drenthe

Cultuurmonitor Drenthe 2017-2020 Editie 4

Waarden in crisis en handelingsperspectief na corona

Assen / Utrecht, november 2021

Bastiaan Vinkenburg
Cor Wijn
Iris Pielage

Berenschot

Inhoudsopgave

1. Inleiding	3
1.1 Vierde editie van de Cultuurmonitor 2017-2020; een nieuwe vorm	3
1.2 Leeswijzer	3
2. Herstel en versterking van de sector na corona	4
2.1 Beleidsmatige context en een nieuwe cultuurnota	4
2.2 Coronacrisis en de culturele sector van Drenthe	4
2.3 Identificatie van thema's	4
2.4 Verdiepend onderzoek per thema	5
3. Vraag & aanbod	6
3.1 Sterke toename van aanbod	6
3.2 Vraag herstelt zich aarzelend	7
3.3 Behoefte aan aanbod in kleinere setting	8
3.4 Meer ruimte in het maakproces	9
3.5 Blijvende verbreding van aanbod	9
4. Digitalisering	10
4.1 Nieuwe vormen van publieksbereik en publieksbeleving	10
4.2 Nieuw cultureel aanbod	11
4.3 Grote activiteit op social media	12
4.4 Versterking van de digitale infrastructuur	12
4.5 Versterking van communicatielijnen en toename van online bijscholing	13
4.6 Nieuwe vraagstukken rondom eigenaarschap en bescherming van data	14
4.7 De kloof tussen wel en niet digitaal vaardig	14
5. Cultureel Werkkapitaal	15
5.1 Werkgelegenheid staat onder druk door corona	15
5.2 De coronacrisis verzwakt de toch al benarde positie van zzp'ers	16
5.3 Talent dreigt verloren te gaan voor de sector	17
5.4 Bij herstart wreekt zich de uitstroom van ondersteuners	18
5.5 Wisselingen in de inzet van vrijwilligers	19
5.6 Fair practice is goed voor beloning maar minder goed voor werkgelegenheid	19
6. Waardenperspectief	21
6.1 Terugblik en perspectief	21
6.2 Artistieke waarde	21
6.3 Maatschappelijke waarde	22
6.4 Economische waarde	24
6.5 Ruimtelijke waarde	26
7. Handelingsperspectief – inzichten & aanbevelingen	28
7.1 Handelingsperspectief voor Vraag en Aanbod	28
7.2 Handelingsperspectief voor Digitalisering	29
7.3 Handelingsperspectief voor Cultureel Werkkapitaal	31
Bijlage - Bronnen	34

1. Inleiding

1.1 Vierde editie van de Cultuurmonitor 2017-2020; een nieuwe vorm

Voor u ligt de vierde editie van de Cultuurmonitor 2017-2020. In de Cultuurnota van de provincie Drenthe is vastgelegd dat de effecten van het cultuurbeleid worden gevolgd in een Cultuurmonitor. De afgelopen jaren is hieraan, over de jaren 2017 tot en met 2019, invulling gegeven met een cultuurmonitor waarin een totaaloverzicht werd gegeven van de artistieke, economische, maatschappelijke en ruimtelijke waarde van cultuur. In de periode vanaf 2021 zal de cultuurmonitor een andere vorm krijgen. In een nieuwe opzet zal meer aandacht zijn voor de actualiteit, wordt een analyse gemaakt van een vooraf bepaald thema en is ruimte voor aanbevelingen. Vanwege deze verschuivende behoefte, in combinatie met het feit dat de coronacrisis in 2020 een forse invloed op de gehele cultuursector heeft gehad, wijkt de huidige editie zowel van de voorgaande, als van de komende Cultuurmonitoren af qua vorm en inhoud. Deze vierde editie, met als thema 'Gevolgen voor waarde en handelingsperspectief na Corona', blikt terug op de afgelopen periode en geeft zicht op het (door corona) gewijzigde perspectief.

Om ten behoeve van dit perspectief onderwerpen aan te wijzen die voor alle disciplines in Drenthe relevant zijn, hebben we in overleg met het veld drie thema's geïdentificeerd voor de Cultuurmonitor. Het zijn thema's waarop corona wezenlijke invloed heeft (gehad), die voor alle disciplines wezenlijke transitie meebrengen en daarom nader onderzoek verdienen naar wat gevolgen voor de waarden in Drenthe zijn. Het betreft de volgende thema's:

- vraag & aanbod
- digitalisering
- cultureel werkkapitaal

Aan de hand van een documentstudie, een enquête en diverse gesprekken met het veld heeft Berenschot deze drie thema's onderzocht. De resultaten daarvan zijn gebundeld in deze Cultuurmonitor. Op basis van onze bevindingen beschouwen we de gevolgen van de coronacrisis voor de artistieke, economische, maatschappelijke en ruimtelijke waarde van de Drentse cultuur- en erfgoedsector. Ten slotte bieden we handelingsperspectief, waarin we actuele inzichten en aanbevelingen voor zowel de sector als betrokken overheden delen.

1.2 Leeswijzer

Deze laatste, vierde editie van de Cultuurmonitor 2017-2020 is opgebouwd uit de volgende onderdelen:

Deel 1, *Herstel en versterking van de sector na corona*, start met een schets van de 'beleidsmatige context', waarin kort aandacht wordt besteed aan voorgaande beleidsperiode en de nieuwe cultuurnota. Vervolgens wordt de Drentse cultuursector in relatie tot de coronacrisis beschreven. Na deze contextuele schets wordt de inventarisatie van en het verdiepende onderzoek naar de drie door Berenschot geïdentificeerde thema's toegelicht. Per thema worden de bevindingen in een hoofdstuk uiteengezet en wordt een aantal trends en ontwikkelingen uitgelicht.

Deel 2, *Waardenperspectief - analyse van de waarde van de culturele sector voor Drenthe*, beschouwt de gevolgen van de coronacrisis voor de artistieke, economische, maatschappelijke en ruimtelijke waarde van de Drentse cultuur- en erfgoedsector.

Deel 3, *Handelingsperspectief – inzichten en aanbevelingen voor de sector en betrokken overheden*, geeft ten slotte een aantal actuele inzichten en aanbevelingen voor zowel de sector als betrokken overheden.

Op de voorpagina staat een portret van Frida Kahlo. Het Drents Museum heeft op dit moment een expositie over leven en werk van deze kunstenares. Frida is een veerkrachtige vrouw die zichzelf na grote tegenslagen weer bijeen heeft weten te rapen. Wij zien dit als metafoor voor de wederopstanding van de cultuursector na de coronacrisis.

2. Herstel en versterking van de sector na corona

2.1 Beleidsmatige context en een nieuwe cultuurnota

In september 2020 heeft de provincie Drenthe de nieuwe cultuurnota over de beleidsperiode 2021-2024 uitgebracht. De Cultuurmonitor 2017-2020 editie 4 is dan ook de laatste editie waarin het provinciale cultuurbeleid over de cultuurnotaperiode 2017-2020 wordt gemonitord. In het hoofdstuk '*Waardenperspectief - analyse van de waarde van de culturele sector voor Drenthe*' van deze vierde editie, wordt kort teruggeblikt op hetgeen er in de afgelopen cultuurnotaperiode (in de periode van 2017 tot 2019) in de Drentse cultuur- en erfgoedsector is opgebouwd aan artistieke, economische, maatschappelijke en ruimtelijke waarde. Overall lieten de eerdere edities van de Cultuurmonitor (2017, 2018 en 2019) een positief beeld zien van de effecten van het voorgaande provinciale cultuurbeleid.

De nieuwe cultuurnota voor de periode 2021-2024, getiteld *Cultuur om te delen*, beschrijft dan ook in de kern een voortzetting van het beleid. De provincie heeft een aantal tijdelijke middelen omgezet in structurele middelen. In de cultuurnota zijn ook enkele nieuwe accenten benoemd. Zo zal extra worden ingezet op het realiseren van een brede toegankelijkheid voor zo veel mogelijk doelgroepen, op meer verbinding met andere provinciale beleidsterreinen en op meer samenwerking in bestaande en ook nieuwe coalities. Bij die laatste horen ook de bestuurlijke en culturele partners in Noord-Nederland, de ministeries op het landelijke niveau en culturele initiatiefnemers over de grens.

2.2 Coronacrisis en de culturele sector van Drenthe

Echter, vanwege de coronacrisis zijn zowel het nieuwe cultuurbeleid van de provincie (beschreven in de *Cultuurnota 2021-2024*), als de plannen van de culturele instellingen, in een ander daglicht komen te staan. De coronacrisis heeft grote impact op de samenleving als geheel, en daarbinnen op het culturele ecosysteem. De waarden die met en door kunst en cultuur in Drenthe in vele jaren, zo niet eeuwen, zijn opgebouwd, zijn onder druk komen te staan. Zowel op landelijk, provinciaal als regionaal niveau wordt nagedacht over herstel en transitie binnen de culturele sector na de coronacrisis. In de vorige *Cultuurmonitor, editie 3 over 2019*, is al een hoofdstuk gewijd aan de veranderingen tijdens de crisis. Deze vierde editie staat daarentegen grotendeels in het teken van de gevolgen van corona voor de culturele sector van Drenthe.

2.3 Identificatie van thema's

Om te onderzoeken waar de behoefte van provinciaal gesubsidieerde culturele instellingen, gemeenten en de provincie zelf lag ten aanzien van informatie over de gevolgen van corona voor waarden en handelingsperspectief, voerde Berenschot inventariserende gesprekken met het Drentse culturele veld. Per discipline zijn we in gesprek gaan over thema's waarop corona wezenlijke invloed heeft (gehad).

Uit deze sessies zijn drie thema's naar voren gekomen die voor alle disciplines relevant zijn, wezenlijke transitie meebrengen en daarom nader onderzoek verdienen naar de gevolgen voor de waarden in Drenthe, namelijk Vraag & Aanbod, Digitalisering en Cultureel Werkkapitaal. Deze thema's sluiten aan op het waardenperspectief dat wij ook in de eerdere Cultuurmonitors hanteerden. In de sessies hebben we tevens een aantal disciplinespecifieke onderwerpen opgehaald. Per discipline betreft het onder meer de volgende onderwerpen:

- *Podiumkunsten*: financiering noodsteun in relatie tot keten
- *Musea, beeldend & media*: wetgeving / verplichtingen, artistieke vernieuwing, impactonderzoek
- *Erfgoed & monumenten*: stijgende bouwkosten, huurdersproblematiek

Hoewel deze onderwerpen zeker relevant zijn om op de radar te hebben als deelsector, gemeenten en provincie, leenden ze zich minder voor het onderzoek voor deze Cultuurmonitor. De disciplinespecifieke onderwerpen worden in deze monitor daarom niet verder uitgediept.

2.4 Verdiepend onderzoek per thema

Na identificatie van de (voor alle disciplines) relevante thema's, is Berenschot gestart met een verdiepend onderzoek naar de gevolgen van corona op vraag en aanbod, digitalisering en cultureel werkkapitaal. Het onderzoek was drieledig en bestond uit een documentstudie, een enquête en verdiepende gesprekken met het veld. De documentstudie diende ter verkenning van de recente (voornamelijk landelijke) ontwikkelingen. De enquête, die is ingevuld door 20 culturele instellingen uit de diverse culturele deelsectoren in Drenthe heeft geholpen een breed beeld te krijgen van de gevolgen van de crisis, specifiek voor het Drentse culturele veld. Met zowel Drentse als landelijke spelers zijn vervolgens verdiepende gesprekken gevoerd om dit beeld te kleuren. De bevindingen die uit het onderzoek naar voren zijn gekomen, worden hierna per thema besproken.

3. Vraag & aanbod

Op basis van het onderzoek zijn op het thema vraag & aanbod vijf ontwikkelingen naar voren gekomen. Deze ontwikkelingen worden hieronder, per paragraaf, nader omschreven. Een beknopt overzicht:

1. *Sterke toename van aanbod* – het aanbod lag grotendeels stil, en komt nu weer op gang; er is veel blijvend nieuw aanbod en er lag nog veel op de plank
2. *Vraag herstelt zich aarzelend* – publiek heeft wel zin maar komt, voornamelijk bij aanbod dat binnen plaatsvindt, met 100% capaciteit, nog niet massaal
3. *Behoeft aan aanbod in kleinere setting* – publiek en makers blijken gecharmeerd te zijn van kleinschaliger vormen naast het reguliere aanbod
4. *Meer ruimte in het maakproces* – de rust die noodgedwongen ontstond bij gebrek aan voorstellingen heeft positieve effecten op de kwaliteit van het gecreëerde aanbod
5. *Blijvende verbreding van aanbod* – tijdens de crisis zijn vele nieuwe vormen van aanbod ontwikkeld, vele daarvan zijn blijvend van aard (zie ook thema Digitalisering)

Deze ontwikkelingen brengen met zich mee dat in een aantal deelsectoren vraag en aanbod vooralsnog uit balans zijn. Dit kan problemen opleveren met het realiseren van voldoende publieksinkomsten en onderlinge concurrentie. In het hoofdstuk 'Handelingsperspectief' schetsen we enkele oplossingsrichtingen.

3.1 Sterke toename van aanbod

Tijdens de crisis is (een groot deel van) het aanbod noodgedwongen stil komen te liggen. Ook in Drenthe heeft dit gezorgd voor (veel) minder cultureel aanbod tijdens de crisis; ruim 80% van de respondenten van de enquête gaf aan dat het aantal publieksgerichte activiteiten tijdens de crisis kleiner tot veel kleiner was. De verschillen zijn echter groot tussen sectoren. De sectoren die vooral bezig zijn met live ervaringen van publiek, zoals de podiumkunsten en musea, hebben veel minder activiteiten kunnen aanbieden. Met name op de podia, bij festivals maar ook bij publieksevenementen in bijvoorbeeld musea, gebeurde maandenlang vrijwel niets. In andere deelsectoren zorgden de beperkingen ook voor een vermindering in het aanbod, maar daar waren de effecten kleiner.

Nu de maatregelen grotendeels zijn losgelaten komt het aanbod stapsgewijs weer op gang. Zowel uit de enquête als uit de gesprekken met het veld blijkt dat er een sterke toename is in de (verwachte) hoeveelheid aanbod na de crisis, ten opzichte van het aanbod voor de crisis. Zo verwacht 83% van respondenten dat het aanbod na de crisis minimaal gelijk of groter zal zijn dan de hoeveelheid aanbod voor de crisis. Deze sterke toename kan verklaard worden door een combinatie van factoren:

- Veruit het grootste aantal activiteiten dat vanwege de crisis niet door kon gaan, is uitgesteld (weinig is definitief gecancelled) en zal dit of volgend seizoen plaatsvinden, blijkt uit de enquête.
- Daarnaast zijn instellingen doorgedaan met het produceren van nieuwe voorstellingen.
- Bovendien heeft de crisis de ontwikkeling van nieuwe vormen van aanbod gestimuleerd (zowel fysieke, hybride als digitale vormen). Het merendeel van de instellingen geeft aan door te gaan met het aanbieden van deze nieuwe vormen. Dit nieuwe aanbod komt veelal náást het reguliere aanbod en vervangt het reguliere aanbod niet.

Bovenstaande factoren resulteren in een sterke toename van het aanbod en in sommige gevallen tot opstapeling van aanbod. Dit speelt in elk geval in de muzieksector: concerten, tournees en producties zijn uitgesteld en worden op een later moment opnieuw in de programmering opgenomen. Maar de sterke toename van aanbod is het meest merkbaar binnen de theaterwereld. Zo beschrijft hoofdredacteur van de Theaterkrant, Simon van den Berg, dat er van de 197 premières (professionele theaterproducties in Nederland) die door corona niet konden

plaatsvinden 180 zijn uitgesteld en slechts 17 (voornamelijk buitenlandse producties) zijn gecancelled. Deze 180 voorstellingen worden allemaal op de rol gehouden, voor dit, ofwel het volgende seizoen. Bovendien heeft de 15 miljoen 'extra' subsidie van Fonds Podiumkunsten in 2020 gezorgd dat het aantal gesubsidieerde theatergezelschappen is verhoogd van 100 naar 150. Door de combinatie van deze factoren is het theateraanbod enorm, volgens Van den Berg. Het publiek heeft veel te kiezen.

3.2 Vraag herstelt zich aarzelend

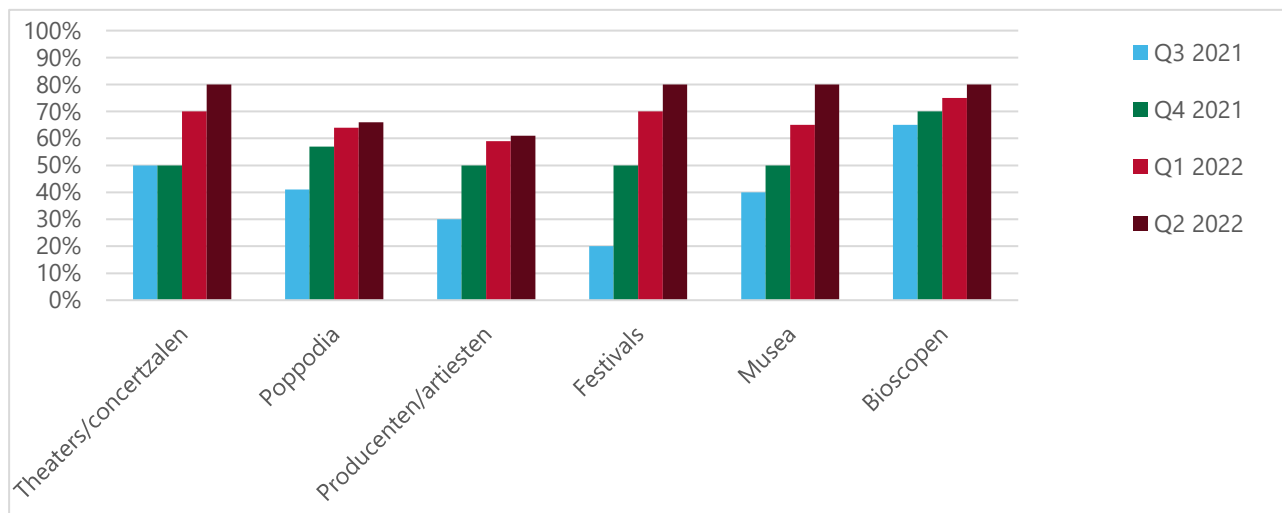
Tijdens het dieptepunt van de crisis was veel van het aanbod niet, slechts met beperkte capaciteit of in aangepaste vorm toegestaan. Echter, daar waar het wel mocht was twijfel; mensen waren voorzichtiger en durfden veelal niet in groepen bij elkaar te komen. Zo is het landelijk aantal museumbezoeken in 2020 als gevolg van corona met 60% gedaald, naar 13,2 miljoen. Een jaar eerder was dat nog 33 miljoen, zo blijkt uit 'Museumcijfers 2020', de jaarlijkse branchecijfers van de Museumvereniging. Op 28 oktober 2021 publiceerde ook de Vereniging Nederlandse Poppodia en -Festivals (VNPFF) in hun publicatie 'Poppodia + Festivals in cijfers 2020' ontluisterende cijfers over 2020. Poppodia en popfestivals ontvingen in 2020 87% minder publiek. Voor poppodia aangesloten bij de VNPFF leidde dit tot 92 miljoen euro minder inkomsten. De VNPFF verwacht in 2021 vergelijkbare of zelfs slechtere resultaten. Uit onze verkenning doemt het beeld op dat de vraag zich slechts mondjesmaat herstelt en dat er grote verschillen zijn, onder andere geografisch gezien. Bij theaters in de Randstad lijken inmiddels weer aardig volle zalen te zijn, maar de vraag in andere provincies blijft vooralsnog achter en daar krijgen theaters met moeite de zalen weer gevuld. Ook zijn er grote verschillen tussen instellingen binnen regio's. Iris Bierenbroodspot (Drentse Musea) gaf bijvoorbeeld aan dat er grote verschillen zijn tussen de Drentse musea voor wat betreft de gevolgen van de crisis; hoewel sommige musea bijvoorbeeld enorm hebben geprofiteerd van het binnenlands toerisme en het daardoor (bovenmatig) goed hebben gehad (zoals de openluchtmusea), heeft de crisis voor andere musea voornamelijk negatieve effecten gehad. Over het algemeen hebben in Drenthe vooral veel kleine musea het lastig (gehad).

Hoewel driekwart van de respondenten van onze enquête aangeeft dat de vraag *tijdens* de crisis kleiner tot veel kleiner was, laten ook de resultaten van ons onderzoek zien dat het vraagherstel, nu de maatregelen worden losgelaten, (grote) verschillen kent, niet alleen tussen deelsectoren, maar ook tussen individuele instellingen. Hoewel op het moment van schrijven veruit het meeste aanbod weer met 100% capaciteit is toegestaan, blijkt de vraag zich ook in Drenthe, binnen sommige deelsectoren, moeizaam te herstellen. De achterblijvende vraag speelt voornamelijk binnen de podiumkunsten en (in beperktere mate) ook bij de musea, bij aanbod dat binnen plaatsvindt, waarbij grote(re) groepen mensen bij elkaar komen en waarbij 100% van de capaciteit is toegestaan.

Drentse instellingen gaven in onze enquête bijna unaniem aan dat de vraag bij aanbod in de buitenlucht (onder alle doelgroepen, ook de 65+'ers) hersteld is. Zo is de vraag bij het Hunebedcentrum volledig hersteld, nu het merendeel gevaccineerd is; zowel bij het buiten- als het binnenaanbod zijn de bezoekersaantallen weer op het niveau van voor Corona. Ook is de samenstelling van het publiek niet veranderd; traditiegetrouw komen zowel de busladingen vol 65+'ers, alsook de andere doelgroepen, waaronder scholen, weer massaal naar het centrum.

Theatergroep 'Peergroup' ervaart het tweeledige beeld zelf. Hoewel de vraag zich bij de voorstellingen in de buitenlucht volledig hersteld heeft, ook bij 65+'ers, ervaart het theatergezelschap een achterblijvende vraag in de theaters, dus de binnenlocaties. Bij beperkte toegestane capaciteit kreeg Peergroup de zalen nog 'vol', maar bij 100% toegestane capaciteit blijft de vraag achter. Het gezelschap maakt zich zorgen over de vraag of het publiek weer in groten getale terugkomt.

Overeenkomstig met het beeld dat in Drenthe naar voren is gekomen, komt ook uit het landelijk onderzoek van de Taskforce Culturele en Creatieve Sector en Berenschot (27 augustus 2021) naar voren dat de snelheid en omvang van het vraagherstel varieert per deelsector. De betreffende branches hebben dit najaar een raming gemaakt van het vraagherstel gedurende het culturele seizoen 2021-2022.

Hoewel het publiek hunkert naar voorstellingen en concerten, en de maatregelen inmiddels grotendeels zijn losgelaten, is het de vraag of (en wanneer) het publiek terug kan en durft te komen; nieuwe capaciteitsbeperkingen/lockdowns, reisbeperkingen voor toeristen en test-/vaccinatiedrempels liggen voortdurend op de loer. Zowel op landelijk niveau als in Drenthe wordt de coronapas vaak genoemd als drempel om cultureel aanbod te bezoeken. Niet enkel vanwege (ontbrekende) test-/vaccinatiebereidheid, maar ook vanwege de extra handeling die de pas vereist. Veel instellingen hebben daarnaast aangegeven dat veel ouderen moeite hebben met het gebruik van de Corona-checkapp (ondersteuning in digitalisering zou daarin kunnen helpen). Los van de praktische barrières die mensen ervaren, is een veelgehoorde verklaring voor de achterblijvende vraag dat mensen het nog steeds eng vinden om in grote groepen bij elkaar te komen.

De achterblijvende vraag leidt onder andere tot achterblijvende publieksinkomsten en werkt zo door op vele terreinen. Om de culturele sector op (korte) termijn weer op te kunnen bouwen, is vraagherstel dan ook een belangrijke voorwaarde. Bovendien zorgt een achterblijvende vraag, in combinatie met de opstapeling van aanbod, voornamelijk voor een disbalans tussen vraag en aanbod. Het is de vraag hoe deze disbalans tussen overaanbod en achterblijvende vraag zich ontwikkelt en wat mogelijke oplossingen kunnen zijn wanneer deze disbalans niet vanzelf verdwijnt. In het laatste hoofdstuk wordt een aantal manieren geschetst om een nieuw perspectief te creëren en vraag en aanbod meer in balans te krijgen.

3.3 Behoeftte aan aanbod in kleinere setting

Naast achterblijvende vraag, heeft de crisis ook een aantal verschuivingen in de *behoefte* van het publiek teweeggebracht. Tijdens de crisis moest veel van het aanbod noodgedwongen in kleinere setting plaatsvinden. Lange tijd waren er capaciteitsbeperkingen voor onder andere theater- en concertzalen en golden er maximum bezoekersaantallen voor musea. Door de beperkingen zijn veel instellingen ook op andere manieren en op andere locaties kleinschalig aanbod aan gaan bieden. Zo is Garage TDI, speciaal voor ouderen, huiskamerconcertjes gaan uitvoeren in zorgcentra, zijn er concerten in tuinen georganiseerd en hebben musea de groeps groottes bij rondleidingen drastisch terug moeten dringen. De ontwikkeling van cultureel aanbod in kleinere setting blijkt echter niet enkel een noodzaak, het biedt ook een kans. De meeste instellingen hebben ervaren dat aanbod in kleine setting de intimiteit bevordert en daarmee meerwaarde levert aan het aanbod.

Velen hebben aangegeven ook na de crisis door te willen gaan met het aanbieden van meer kleinschalig cultureel aanbod. Zo gaf een museum in de enquête aan ook in de toekomst het tijdslot te willen blijven hanteren om zo meer rekening te houden met spreiding van bezoekers. Daarnaast lieten zowel festivals als theatergezelschappen weten dat ze, naast de reguliere grote concerten/voorstellingen, ook het nieuwe kleinschalige/locatiegebonden aanbod willen behouden.

Naast de constatering dat cultureel aanbod in kleinere setting zorgt voor een positievere, intiemere beleving van het aanbod, zou de kleinere setting ook een oplossing kunnen vormen voor de disbalans tussen de achterblijvende vraag en het toenemende aanbod. Een keerzijde van de kleinere setting is dat oude verdienmodellen niet toereikend zijn; er zal in dat geval moeten worden gezocht naar nieuwe verdienmodellen.

3.4 Meer ruimte in het maakproces

Door de crisis ontstond meer ruimte voor ontwikkeling. Niet alleen zijn hier nieuwe vormen van aanbod uit ontstaan, ook hebben producties en voorstellingen langer kunnen 'sudder'. Zowel in het onderzoek als in de gesprekken met het veld kwam naar voren dat dit de kwaliteit van het aanbod ten goede is gekomen. Zo omschreef Simon van den Berg dat theaterrecensenten voorstellingen unaniem hoger beoordeelden en niet omdat men hunkerde naar cultuur, maar echt omdat de voorstellingen kwalitatief beter waren. Volgens de hoofdredacteur van de Theaterkrant, wordt er een enorme productiedwang gevoeld vanuit de overheden; 20 jaar geleden kregen gezelschappen 14 weken voor het productieproces. In twee decennia is dit terug gesnoept naar 7 weken. De extra ruimte die ontstond door de crisis heeft makers meer rust en tijd gegeven. De verminderde productiedruk heeft gezorgd voor een hogere kwaliteit van de voorstellingen. Ook theatergezelschap Peergroup beschreef dat de artistieke kwaliteit van de producties zichtbaar is verbeterd doordat makers meer voorbereidingstijd hadden. Een verschuiving van kwantiteit naar hogere kwaliteit door makers meer productieruimte te bieden, kan ook een oplossing vormen voor de disbalans tussen vraag en aanbod.

3.5 Blijvende verbreding van aanbod

Tijdens de crisis is ontwikkeling van aanbod in een stroomversnelling gekomen. Door de beperkingen hadden veel instellingen de ruimte om ontwikkelingen die op de plank lagen op te pakken en verder uit te werken. Bovendien heeft de crisis de ontwikkeling van nieuwe vormen van aanbod gestimuleerd (zowel fysieke, hybride als digitale vormen). Het merendeel van de instellingen geeft aan door te gaan met het aanbieden van deze nieuwe vormen. In sommige gevallen omdat het nieuwe aanbod artistieke meerwaarde levert. In andere gevallen omdat nieuwe publieksgroepen aangesproken worden. Aangezien het nieuwe aanbod veelal naast het reguliere aanbod komt en reguliere aanbod niet vervangt, resulteert dit in blijvende verbreding van het aanbod. In de enquête en de gesprekken met het veld zijn mooie voorbeelden gegeven naar voren gekomen. Een greep uit het nieuwe aanbod:

- *Bibliotheken* zijn gestart met het aanbieden van kant-en-klare boekentassen en een afhaal-service waarbij boeken online gereserveerd kunnen worden.
- *Garage TDI* ontwikkelde een hoorspel.
- Het *Hunebedcentrum* heeft een eigen studio gebouwd van waaruit de archeoloog via een livestream in klassen door heel Nederland komt. Door de digitalisering van het schoolbezoek is het bereik veel groter geworden, nu kunnen scholen in heel Nederland (van Groningen tot Maastricht) 'bezoekt' worden.
- Het *Peter de Grote Festival* wilde via digitalisering andere doelgroepen bereiken: mensen die het huis niet uit kunnen vanwege fysieke redenen, mensen voor wie fysieke voorstellingen te duur zijn, buitenlandse geïnteresseerden etc. De crisis heeft gebracht dat streaming in het denkraam zit van mensen. Nu zoekt men hoe digitalisering nog beter ingezet kan worden voor echte toegankelijkheid en voor internationalisering.
- *K&C* ziet een nieuwe hybride werkelijkheid ontstaan in muziekeducatie; een deel van het lesmateriaal wordt online aangeboden. Dit zorgt voor meer flexibiliteit; lessen zijn makkelijker in te passen in het onderwijs.
- Veel *musea* hebben meer aanbod in kleinere setting ontwikkeld.
- Binnen de *podiumkunsten* gaven de meeste instellingen aan te zijn gestart met het streamen van theatervoorstellingen en concerten.
- Daarnaast hebben ook *festivals* en *theatergezelschappen* kleinschalig/locatiegebonden aanbod ontwikkeld.
- Binnen de *volle breedte van de verschillende deelsectoren* zijn instellingen gestart met het ontwikkelen en aanbieden van interactieve lezingen, films, debatten, blogs, vlogs, digitale quizzes, trailers, luisterverhalen, documentaires, (online)cursussen, workshops, en/of podcasts.

4. Digitalisering

In de sector is sprake van versnelde digitalisering

Een toenemend gebruik van digitale mogelijkheden zagen we al in de beeldende kunst, fotografie, de (voorgedragen) literatuur en de podiumkunsten. Tijdens de coronacrisis nam de digitalisering een grote vlucht, vooral als distributievorm (opnamen, livestreams, interactieve programma's) maar ook in artistieke zin. Diverse culturele organisaties gingen tijdens de coronacrisis meerdere presentatievormen combineren: kleinschalig live naast grootschaliger digitaal, en vaak tegelijkertijd. Daarnaast werden er tal van digitale middelen ingezet om de vitale bedrijfsprocessen van de culturele instellingen in stand te houden. Op basis van de gesprekken, de documentstudie en de enquête die we hebben uitgezet onder Drentse instellingen, zien we meerdere digitale ontwikkelingen welke in onderstaande paragrafen nader worden uitgewerkt.

1. Nieuwe vormen van publieksbereik en publieksbeleving
2. Nieuw cultureel aanbod
3. Grote activiteit op social media
4. Versterking van de digitale infrastructuur
5. Versterking van communicatielijnen en toename van online bijscholing
6. Nieuwe vraagstukken over eigenaarschap en bescherming van data
7. De kloof tussen wel en niet digitaal vaardig

4.1 Nieuwe vormen van publieksbereik en publieksbeleving

Digitale technologie en distributie maken het mogelijk om cultureel aanbod te vernieuwen, het publieksbereik te vergroten en te verbreden, en de publiekservaring te verdiepen. Sommige, vooral grotere organisaties slaagden erin met digitaal aanbod indrukwekkende publieksaantallen te bereiken of nieuwe publieksgroepen aan te spreken. Zij waren ook in staat snel kwalitatief goede platforms te ontwikkelen of te gebruiken. Ook het publiek wist deze onlineactiviteiten te vinden. Uit het Nationaal Museumonderzoek bleek dat 22% van de Nederlanders het afgelopen jaar in aanraking is geweest met het groeiende digitale aanbod van musea, en dat een ruime meerderheid dit aanbod positief beoordeelt.

10% van de respondenten van onze enquête onder Drentse instellingen bood al voor de coronacrisis volledig digitale voorstellingen aan. 57% van de respondenten deed dit tijdens de crisis (met grote verschillen tussen de deelsectoren) en 33% verwacht dit te blijven doen na de crisis. Een vergelijkbaar beeld geldt voor de digitale rondleidingen en kijkjes achter de schermen en overige vormen van digitale presentaties. Het digitale aanbod van voorstellingen gaat dus weer afnemen in Drenthe maar blijft hoger dan voor de crisis.

Door ruim 80% van de Drentse respondenten van onze enquête is via digitaal aanbod zowel bestaand als nieuw publiek bereikt. Voor een veel kleiner deel is alleen bestaand publiek bereikt, en niemand gaf aan voornamelijk nieuw publiek te bereiken. Dit is door veel instellingen onderzocht door digitaal publieksonderzoek gekoppeld aan de aanmeldingen, de digitale voorstellingen zelf en reacties via social media. Het mooie van de digitale ruimte is dat deze geen maximum aan het aantal bezoekers stelt. Fysieke drempels voor cultuurbezoeken worden weggenomen voor mensen die minder mobiel zijn, die weinig tijd hebben of voor wie cultuurbezoek fysiek of sociaal te belastend is. Digitaal bezoek is bovendien meestal goedkoper, en het is mogelijk online veel meer context te bieden in de vorm van toelichtingen, repetities en randprogramma's. Bijna alle culturele organisaties zien hun online aanbod als een service, iets om het publiek mee te binden. Een voordeel voor de bezoeker is tevens dat er – althans in Drenthe – geen toegangsprijs wordt gevraagd.

Respondenten op onze enquête ervaren met het digitale aanbod een (veel) groter bereik, maar ook kortere aandacht van publiek. Het gemis van de live ervaring en het gevoel voor de locatie was groot. Er is wel ander

publiek bereikt voor wie die ervaring door de afstand of door andere fysieke belemmeringen toch al niet mogelijk was. Over de beleving die het publiek heeft bij online-uitingen is nog weinig bekend. Diverse personen en instituten willen hier onderzoek naar gaan doen, om scherper te krijgen welke factoren bij online publieksbeleving een rol spelen. Voorbeelden uit Drenthe van aansprekend digitaal aanbod voor een breed publiek:

- online lezingen, excursies en educatieve activiteiten door het Drents Landschap, door Drentse musea en anderen (met als effect een veel groter bereik);
- educatief aanbod voor scholen in het basis en voortgezet onderwijs: denk aan 10-minuten filmpjes die als 'creative energizers' kunnen worden ingezet, maar ook aan langere en andere digitale lesbijdragen;
- het op grote schaal downloaden van fiets- en wandelkaarten bij het Drents Landschap (aantal downloads verdubbeld);
- de wekelijkse programmering door het Drents Archief op de social media (vaste dag, vaste tijd, wisselende onderwerpen);
- de vijfdelige podcast 'Hilte 11' over het verhaal van Gieten in de oorlog, uitgebracht door het Drents Archief;
- foto-exposities die online zijn gezet en zo toegankelijk gemaakt, o.a. door het Drents Archief;
- de Dag van de Drentse familiegeschiedenis die online zomaar een hele Maand werd omdat dat kon;
- de gefilmde impressie die o.l.v. Bertus van den Hof is gemaakt van de grootste klompencollectie ter wereld (in het Internationaal Klompenmuseum);
- de podcasts die zijn gemaakt door Herinneringscentrum Westerbork;
- de verhalen die op digitale wijze (museum, tv, YouTube) de wereld worden ingezonden door het onderduikersmuseum de Duikelaar in Nieuwlande;
- de vele onlineactiviteiten van het Drents Hunebedcentrum: o.a. een eigen opnamestudio, en tal van educatieve activiteiten vanuit de eigen studio en een online Hunebed Nieuwscafé.

Ook bij de bibliotheken heeft de digitalisering gezorgd voor een flinke transitie op het gebied van distributie en daarmee ook op het gebied van publieksbereik; het uitlenen van e-books steeg met 45%. Tijdens de coronapandemie steeg niet alleen de uitleen van e-books en luisterboeken, ook het online aanbod nam sterk toe. In 2020 leenden de bibliotheken vergeleken met een jaar eerder 29% minder fysieke boeken uit (bron: CBS en KB). Het aantal uitgeleende boeken daalde landelijk van 61,1 miljoen in 2019 naar 43,4 miljoen vorig jaar. Initiatieven als afhaalpunten en een bezorgservice voorkwamen een nog sterkere daling. Het aantal uitgeleende e-books schoot in 2020 omhoog, mede door een breder online aanbod. Het aantal uitgeleende e-books nam toe van bijna 3,9 miljoen in 2019 naar 5,6 miljoen vorig jaar (+45%). Net als in voorgaande jaren groeide ook het aantal downloads van luisterboeken. Dit aantal steeg van 1,8 miljoen in 2019 naar bijna 2,6 miljoen een jaar later, een toename van 44%. De toename van het aantal uitgeleende e-books in 2020 komt mede door een breder online aanbod van onder andere de tijdelijke app ThuisBieb. Daarmee werden tijdelijk honderd gratis e-books beschikbaar gesteld aan zowel leden als niet leden. De ThuisBieb was gedurende de eerste lockdown goed voor 858 duizend extra uitleningen. In 2020 organiseerden de bibliotheken 143.000 activiteiten (landelijk) op het gebied van leesbevordering en kennismaking met literatuur, educatie en ontwikkeling, kennis en informatie, kunst en cultuur en ontmoeting en debat. Dat was 35% minder dan een jaar eerder. Van de activiteiten die in 2020 plaatsvonden, werden er bijna 117.000 als fysieke activiteit gehouden en ruim 26.000 niet-fysiek, meestal online.

4.2 Nieuw cultureel aanbod

Tijdens het Paradisodebat 2021 schetste Wouter van Ransbeek (creative producer en directeur van het Internationaal Theater Amsterdam/ITA) hoe de coronapandemie de digitale ontwikkeling van de theatersector in een stroomversnelling heeft gebracht. Er is een geheel nieuw subgenre ontstaan – theatrale film of digitaal theater – dat niet minderwaardig is aan het spel op de bühne en ook niet kannibaliseert op voorstellingen. Virtuele podia moeten volgens Van Ransbeek niet beschouwd worden als tijdelijke oplossing maar als aansluiting bij de toekomst. Dan moet wel de technische knowhow groeien, er financiering voor worden gevonden en productiehuzen worden opgezet om die nieuwe digitale kunstvorm te produceren en promoten. Nederland loopt voorop in digitalisering maar kan volgens Van Ransbeek ook een leidende rol spelen in de digitale kunstwereld.

Andere voorbeelden zijn de inspanningen die veel muziekensembles hebben gepleegd om passend online aanbod te maken en de online voorstellingen van het Nederlands Danstheater (NDT) en – in het noorden van het land – het project 'NITE Hotel' van het NNT samen met dansgezelschap Club Guy en Roni. Laatstgenoemden ontwikkelden een alternatief voor hun voorstelling Before/After, die twee dagen na de première vanwege corona werd stilgelegd. NITE Hotel is een virtueel hotel met een grote theaterzaal, een bar en kamers waarin het nieuwe werk van Guy en zijn ensemble te zien is. In het NITE Hotel waren ook voorstellingen van Asko|Schönberg en Slagwerk Den Haag te zien. Het hotel wilde de bezoeker een realistische ervaring geven, en daarom kon je in de virtuele bar samen met andere gasten een drankje drinken en met elkaar praten.

Navraag leert dat veel cultuurmakers wel grote knelpunten zien wat betreft het maken van nieuw online aanbod. Dit komt doordat het (nog?) ontbreekt aan een goed verdienmodel. ITA en NDT hebben budget voor het maken van goede digitale producties (kosten zijn al snel €30.000 tot €50.000 per productie) en trekken een internationaal en betalend publiek (ITA verkocht 8.000 tot 10.000 tickets per voorstelling). Echter, zo'n benadering is voor kleinere instellingen onmogelijk, voor hen ontbreekt de financiële basis om dit soort aanbod te realiseren en de bijbehorende marketinginspanningen (een belangrijke succesfactor!) te genereren. Ook voor organisaties die vooral projectmatig werken (denk o.a. aan de vele festivalorganisaties in de sector) zal het financieel onmogelijk zijn om zich online te manifesteren.

Bijna de helft van de respondenten van onze enquête is van plan meer digitaal aanbod in te zetten en gaat daarin investeren. Van de andere helft wil het grootste deel dit ook wel maar heeft er geen middelen voor beschikbaar. Het grootste deel van de respondenten geeft dan ook aan digitalisering niet zelf te kunnen doorontwikkelen en daarbij financiële (45%) of technische ondersteuning (20%) bij nodig te hebben. Een klein deel geeft aan niet verder op digitaal aanbod in te zetten. Culturele organisaties en kunstenaars die zowel digitaal als live werken zullen in de komende jaren op zoek moeten naar een werkbare verhouding tussen inkomsten uit optredens en inkomsten uit auteursrechten, streaming en verkoop.

4.3 Grote activiteit op social media

Bijna alle culturele organisaties geven aan dat ze zich meer zijn gaan manifesteren op social media (met name op Facebook en Instagram en in mindere mate op Twitter en LinkedIn). Uit ons onderzoek blijkt dat bijna alle betrokkenen aangeven hiermee ook te willen doorgaan, ook als de pandemie ten einde is. Diverse instellingen (denk aan het Drents Archief en het Drents Landschap) hebben gemerkt dat ze met behulp van foto's en filmpjes thema's over het voetlicht kunnen brengen die anders tot een veel kleinere kring van geïnteresseerden beperkt blijven. Een mooi voorbeeld komt voorts van de Molenstichting Drenthe die tijdens de Open Molendag van alle molens een filmpje maakte en die opnamen deelde via de social media.

In Drenthe geven alle organisaties geven aan dat ze dankzij hun social media-activiteit veel meer volgers hebben gekregen. Ter illustratie de cijfers van het Drents Archief: Facebookvrienden +45%, Facebookbereik +256%, Aantal Facebookberichten: + 80%, Instagram +409%. En: het feit dat de berichten ook leiden tot reacties van het publiek wordt als een extra waarde beschouwd. Social mediagebruik is tweerichtingsverkeer en dat maakt het waardevol.

4.4 Versterking van de digitale infrastructuur

Niet alle culturele organisaties waren voor de coronacrisis erg digitaal-minded. Door gebrek aan financiële middelen en voorliefde voor de authentieke ervaring loopt de cultuursector niet voorop in het toepassen van nieuwe ontwikkelingen. Dit geldt voor de kunstensector, maar ook voor het domein van het cultureel erfgoed.

Tijdens de crisis hebben veel organisaties – vaak om van de nood een deugd te maken – hun digitale infrastructuur versterkt. Meer dan de helft van de respondenten van onze enquête ziet de digitalisering vooral als innovatie, een kwart ziet het als noodgreep, en een klein deel van de respondenten is niet meer gaan digitaliseren dan voor de crisis. Een respondent gaf aan dat digitalisering binnen de organisatie een hoop nieuwe dynamiek

heeft gegeven en het is leuk en spannend om met elkaar iets nieuws te doen. Dat is heel positief. Veel organisaties hebben hun hardware en software gemoderniseerd en hebben zich nieuwe manieren van werken eigen gemaakt. Hier en daar is een digitaal innovatieteam gevormd (bijvoorbeeld bij K & C Drenthe) om nieuwe manieren van werken te bedenken en uit te voeren.

Dit geldt in het bijzonder voor kassasystemen en online reserveringsprogramma's. Zestien kleine musea in Drenthe hebben dankzij financiële bijdragen van het Kickstart Cultuurfonds een online ticketingsysteem kunnen aanschaffen. En ook zijn dankzij het Kickstart Cultuurfonds in kleinere musea kassasystemen gemoderniseerd en zijn er audiotours ontwikkeld. Hierdoor bleef het mogelijk om ook tijdens de crisis publiek te ontvangen. Overigens bevallen de geïntroduceerde tijdsloten zelfs zo goed dat menigeen verwacht dat deze in de toekomst gehandhaafd zullen blijven. Diverse kleinere musea hebben de lockdown ook gebruikt om hun digitale catalogi uit te breiden en te verbeteren. Behalve dat dit prettig is voor het geïnteresseerde publiek, draagt dit ook bij aan het realiseren van de voorwaarden om officieel een geregistreerd museum te worden. Een bijkomstigheid is dat Nederland nu internationaal vooroploopt als het gaat om de digitale ontsluiting van collecties.

De (landelijke) podiumkunstensector heeft van de luwte van de lockdown geprofiteerd door versneld stappen te zetten bij de ontwikkeling en uitrol van het Digitaal Informatieplatform Podiumkunsten (DIP). DIP is een analyse- en administratietool die zorgt voor meer inzicht en gestroomlijnde processen voor álle actoren binnen de podiumkunsten. Met DIP kunnen makers, theaterproducenten en podia in de toekomst hun (potentiële) publiek beter leren kennen, kunnen ze makkelijker (lees: eenduidiger) contracten met elkaar sluiten en praktische zaken afstemmen die te maken hebben met kaartverkoop en zaalgebruik (techniek).

4.5 Versterking van communicatielijnen en toename van online bijscholing

Tijdens de coronacrisis is gebleken dat dankzij de digitale technieken de communicatielijnen overeind gehouden konden worden. Dit geldt voor de communicatie binnen organisaties (contact tussen medewerkers), tussen organisaties en voor de communicatie met publieksgroepen en vrijwilligers. Kunst & Cultuur (K&C) Drenthe heeft veel baat gehad bij de intensieve digitale communicatie die is ontstaan met het werkveld. Langs die weg heeft K&C bijvoorbeeld het contact onderhouden met de vele zzp'ers die kunstvakken verzorgen op de Drentse scholen. Ook heeft K&C zo kunnen stimuleren dat culturele organisaties van de diverse ondersteuningsregels gebruik maakten.

Diverse organisaties hebben wel moeten vaststellen dat de digitale communicatie met vrijwilligers, en met name met de oudere vrijwilligers, moeilijk kan zijn. Een ander, meer positief aspect is dat het trainen van vrijwilligers in bijvoorbeeld het vergaderen met Teams ook educatieve waarde bleek te hebben. Dankzij hun vrijwilligerswerk leerden ze digitale vaardigheden die ze zich anders niet eigen hadden gemaakt. Ook heeft de digitale communicatie eraan bijgedragen dat met name oudere vrijwilligers (70+'ers) tijdens de pandemie soms uit hun isolement konden worden gehaald.

Behalve het online trainen van vrijwilligers in digitale vergaderskills is de coronacrisis bovendien gebruikt voor allerlei vormen van bijspijkeren. Diverse organisaties hebben gestimuleerd dat medewerkers trainingen en cursussen hebben gevolgd. Daarnaast hebben enkele intermediaire organisaties ook op digitale wijze hun doelgroepen en leden ondersteund. Een goed voorbeeld hiervan is K & C Drenthe, dat zich intensief heeft verhouden tot de zzp'ers die als creatief docent (muziek, beeldend en dergelijke) in het basisonderwijs werkzaam zijn. Niet alleen zijn de contacten met de zzp'ers onderhouden en zijn zij ondersteund met lesmateriaal, ook heeft K&C samen met DEN, LKCA en enkele scholen en kunstdocenten een online nascholingsprogramma ontwikkeld (over onder andere didactische concepten) en een budget aan de zzp'ers ter beschikking gesteld (€ 300) om materialen aan te schaffen. K&C heeft dit onder meer gedaan om ervoor te zorgen dat zoveel mogelijk zzp'ers als docent voor het kunstonderwijs behouden blijven (insiders vrezen een uitval door de crisis van misschien 20%).

Sommigen in de sector pleiten ervoor dat de voorlopers (in Drenthe: NNT, Hunebedcentrum, K&C, Drents Archief en anderen) zich ontfemen over collega-instellingen en met hulpprogramma's proberen om ook andere op hoger digitaal vaardigheidsniveau te brengen. Geopperd is de suggestie om dit met behulp van provinciale subsidie aan te jagen.

4.6 Nieuwe vraagstukken rondom eigenaarschap en bescherming van data

De toenemende digitalisering brengt ook nieuwe vraagstukken met zich mee. Zo is het van belang dat het eigenaarschap van creatieve uitingen goed wordt geregeld. Alleen dan kunnen makers en uitvoerenden een eerlijke vergoeding krijgen voor hun werk. Als voorbeeld van een onvolkomenheid op dit gebied kan worden aangehaald het feit dat voor het uitzenden en laten horen van geluidsopnamen door een platform een vergoeding moet worden betaald aan de SENA. Dit gebeurt in het kader van naburige rechten - rechten die naast het auteursrecht staan en die een uitvoerend kunstenaar of producent het recht geven te beslissen over opname, vermenigvuldiging en uitzending van een uitvoering en daar een billijke vergoeding voor te ontvangen. Dit gebeurt nu echter slechts in de vorm van een eenmalig, betrekkelijk laag bedrag. De vraag is of dit fair is naar de uitvoerenden als blijkt dat een uitvoering jarenlang op het internet zichtbaar blijft. Veel uitvoerende kunstenaars staat het schrikbeeld voor ogen van de muzieksector, waar een paar commerciële marktpartijen ervoor zorgen dat er voor de kleinere en kwetsbare deelnemers slechts zeer geringe vergoedingen resteren. Een ander fenomeen dat het gebruik van digitale registraties in de weg staat, is dat er een onbalans bestaat tussen de vergoeding die uitvoerenden kunnen krijgen en de vergoeding die de uitgevers vragen van de werken die worden uitgevoerd (zoals de uitgevers van bladmuziek). Daar wordt natuurlijk ook weer, via het auteursrecht, een deel van aan makers afgedragen of aan de erven van overleden makers, wat in het belang is van de artistieke ontwikkeling.

Daarnaast heeft corona gezorgd voor nieuwe vraagstukken rondom de bescherming van data en privacy. Dagelijks kunnen we ervaren hoe kwetsbaar de digitale wereld is voor bijvoorbeeld gijzelsoftware, DDoS-aanvallen en infiltratie door hackers die het gemunt hebben op de private gegevens van deelnemers. Bescherming van data en privacy is van groot belang, ook in de culturele wereld. De vraag is of dit thema in de sector leeft en of er voldoende financiële middelen zijn om de risico's te beheersen. Het lijkt erop dat als er al budgetten beschikbaar zijn, deze vooral worden ingezet voor het maken van culturele producten en het bereiken van het publiek. De inzet om de digitale kanalen ook goed te beschermen is veel geringer.

4.7 De kloof tussen wel en niet digitaal vaardig

De coronacrisis heeft ons er ook extra bewust van gemaakt dat er veel mensen zijn die niet in de digitale wereld kunnen meekomen. In 2018 schreef staatsecretaris Knops in een brief aan de Tweede Kamer dat er rond de 2,5 miljoen Nederlanders zijn die het moeilijk vinden om te werken met digitale apparaten, zoals een computer, smartphone of tablet. Verder stelde hij dat er 1,2 miljoen (volwassen) Nederlanders zijn die nog nooit internet hebben gebruikt. Deze cijfers steken schril af bij de ambitie zoals geformuleerd in de New Creative Deal om iedere Nederlander onbelemmerd toegang te geven tot een breed palet aan cultuurervaringen en de mogelijkheden om creatief vermogen te ontwikkelen.

Er worden veel inspanningen gedaan om het aantal laaggeletterden en digibeten terug te dringen. Hierin spelen de openbare bibliotheken een steeds grotere rol: zij beheren taalhuizen, bieden cursussen aan (o.a. digivaardigheden) en helpen burgers via het Informatiepunt Digitale Overheid (IDO). Bij een IDO kunnen mensen terecht met vragen over de overheid rond huurtoeslag, AOW, werk, uitkering, belastingen, rijbewijs, zorg, toeslagen enzovoort. Ook de Drentse bibliotheken hebben zich op dit vlak tijdens de coronacrisis gemanifesteerd. Zij ondersteunden mensen met het op hun telefoon installeren van het digitale corona toegangsbewijs. In bibliotheken liggen ook formulieren waarmee mensen een papieren coronapas kunnen aanvragen. Ze zijn bedoeld voor mensen voor wie het gebruiken van de digitale coronapas lastig blijkt.

5. Cultureel Werkkapitaal

Ontwikkelingen ten aanzien van Cultureel Werkkapitaal

Het publiek heeft veel cultureel aanbod moeten missen tijdens de coronacrisis, maar de gevolgen waren nog groter voor de werkenden in de cultuur- en erfgoedsector. Met Cultureel Werkkapitaal duiden wij alle mensen aan die zich op enigerlei wijze inspannen voor de culturele infrastructuur en activiteiten, of dat nu in dienstverband is, als zelfstandige of als vrijwilliger. De cultuur- en erfgoedsector is sterk afhankelijk van deze inspanningen. Ook in normale tijden is er echter sprake van een complexe arbeidsmarkt. Kenmerken zijn: weinig vaste banen, een groot aandeel zelfstandigen (landelijk 60%) en bovendien vaak kleine dienstverbanden of opdrachten, waardoor veel werkenden afhankelijk zijn van meer werk- of opdrachtgevers en ten slotte gemiddeld relatief lagere beloning.

Het onderzoek naar cultureel werkkapitaal heeft de volgende ontwikkelingen naar voren gebracht:

1. Werkgelegenheid staat onder druk door corona
2. De coronacrisis verzwakt de toch al benarde positie van zzp'ers
3. Talent dreigt verloren te gaan voor de sector
4. Bij herstart wreekt zich de uitstroom van ondersteuners
5. Wisselingen in de inzet van vrijwilligers
6. Fair practice is goed voor beloning maar minder goed voor werkgelegenheid

5.1 Werkgelegenheid staat onder druk door corona

Tijdens de crisis was er veel minder werk te doen in de cultuursector. Verschillen zijn groot tussen sectoren. De sectoren die vooral bezig zijn met live ervaringen van publiek, zoals de podiumkunsten en musea, hebben veel minder activiteiten kunnen ontplooiën. Bij het erfgoed en de beeldende kunsten is het werk veel meer voortgezet. Maar met name op de podia, bij festivals maar ook bij publieksevenementen in bijvoorbeeld musea, gebeurde maandenlang vrijwel niets. Geen werk tijdens corona leidt tot onderbenutting van capaciteit en kwaliteit. Dat blijft lang voelbaar, want de sector is nog niet op gang. Het gebrek aan werk wordt vooral gevoeld door zelfstandigen.

De culturele sector onderscheidt zich structureel van andere sectoren door een zeer hoog percentage zzp'ers en relatief weinig (vaste) dienstverbanden. Volgens gegevens van het CBS zijn er zo'n 105.000 zzp'ers fulltime of parttime werkzaam in de culturele en creatieve sector, waarvan 41.300 in de kunsten. Hoewel de culturele en creatieve sector sterk drijft op de inzet van zzp'ers, behaalt deze groep werkenden in het algemeen lage omzetcijfers. In 2019 bedroeg de mediane omzet uit hun werkzaamheden als zzp'er € 24.600. Dit betekent dat de helft van deze zzp'ers jaarlijks op een omzet op of onder dit bedrag zit. Bij het totaal aan zzp'ers in Nederland ligt dit bedrag aanzienlijk hoger: € 46.500. In 2020 liepen deze bedragen terug naar respectievelijk een mediane omzet van € 17.500 voor de culturele zzp'ers en € 44.900 voor het totaal aan zzp'ers. Binnen de subsector kunsten is de daling het grootst: ruim twee derde van de zzp'ers kende een omzetsdaling van gemiddeld 54% volgens onderzoek van het CBS uit maart 2021.

Medewerkers met een vast dienstverband hebben dankzij de steunmaatregelen hun werk in de sector over het algemeen wel behouden. Op personeel in loondienst is over de hele linie veel minder bezuinigd dan op zzp'ers. Volgens recent onderzoek van de Boekmanstichting bezuinigden culturele organisaties in de coronacrisis 55% op zzp'ers en slechts 3% op personeel in loondienst. Wel wordt opgemerkt dat in Drenthe de hoeveelheid (vaste) dienstverbanden in de cultuursector relatief laag is, waardoor veel werk dat wel kon worden gedaan ten tijde van de crisis alsnog door zelfstandigen is ingevuld. Om de organisaties zelf draaiend te houden en toch een deel van de activiteiten doorgang te kunnen laten vinden, blijkt dat de inzet van ingehuurde zelfstandigen niet overal lager is geworden. Dit sluit aan bij een bevinding van de Boekmanstichting in 'Ongelijk getroffen, ongelijk gesteund' over bezuinigingen op personeelskosten in relatie tot de omvang van organisaties: waar de grote organisaties het

sterkst op zzp'ers bezuinigden, hebben de kleine organisaties hierin juist geïnvesteerd. Bij (middel)kleine muziekensembles, presentatie-instellingen en medialabs gingen namelijk de lasten voor zzp'ers omhoog. Een gedeeltelijke verklaring hiervoor is de ontwikkeling van nieuwe activiteiten, zo stelt de Boekmanstichting op basis van interviews. We zien dat dit ook in Drenthe het geval is, waar de culturele instellingen relatief klein zijn.

Er werken relatief weinig kunstenaars in Drenthe. Uit de Kunstenaarsmonitor 2021 (met cijfers over 2019) blijkt dat maar 1% van de Nederlandse kunstenaars in Drenthe werkt, terwijl Drenthe 3% van de totale werkgelegenheid biedt. De scheve verdeling komt ook doordat 29% van de kunstenaars in Noord-Holland (en 21% in Amsterdam) werkzaam is, terwijl 17% van alle werkenden in Noord-Holland werkt. Maar in Groningen werkt wel 3% van de kunstenaars, relatief evenveel als het aandeel van alle werkenden in Groningen.

Ten opzichte van meer dichtbevolkte regio's in onder andere de Randstad is het culturele landschap relatief wat kleiner in dunbevolkte regio's zoals Drenthe. Doordat het culturele netwerk kleiner is, is iedereen nodig om de ketens in stand te houden. Bovendien zorgt het kleinere veld ervoor dat iedereen elkaar kent; de lijntjes zijn korter, ook tussen overheid en veld. Er zijn daarnaast minder vaste werkplekken, dus moet het Drentse culturele veld in grotere mate terugvallen op zelfstandigen. Tijdens de crisis zijn er daardoor meer mensen in zelfstandige rollen actief gebleven.

5.2 De coronacrisis verzwakt de toch al benarde positie van zzp'ers

Onze gesprekspartners en de meeste respondenten op onze enquête maken zich zorgen over de arbeidsmarktpositie van de cultuur- en erfgoedsector. Sommige respondenten benadrukken dat deze zorgen er ook al waren voor de crisis (en er ook altijd zullen zijn). Het werkveld is sterk versnipperd en fragiel, en wordt alleen maar kwetsbaarder. Volgens een van onze gesprekspartners zit de pijn in de flexibele schil. De gebruikelijke onzekerheid over werk en inkomen voor zelfstandigen in de cultuursector is in de coronacrisis vervangen door de zekerheid dat er geen werk en inkomen is. De generieke steunmaatregelen van het rijk die gericht zijn op het behoud van (vaste) werkgelegenheid hebben niet bijgedragen aan het behoud van de flexibele schil, zo blijkt uit onderzoeken van het CBS en de Boekmanstichting.

De flexibele schil blijkt een gemakkelijke bezuiningsoptie te zijn in tijden van crisis. Het einde van de houdbaarheid van de verregaande flexibilisering in de sector lijkt hiermee in zicht te komen. De huidige bezuinigingen op zzp'ers verstoren het ecosysteem van de sector. Het risico bestaat dat een deel van de zzp'ers na afloop van de coronacrisis niet meer terugkeert naar culturele organisaties. Juist nu het einde van de coronacrisis in zicht komt, is het van belang om te investeren in het behoud van de zzp'ers voor de sector inclusief een fatsoenlijke beloning voor deze groep werkenden. Bij vormgeving van nieuwe steunmaatregelen dient daarmee volgens de Boekmanstichting nadrukkelijk rekening te worden gehouden.

De Minister van OCW erkent de zorgen. In het debat met de Tweede Kamer over cultuur en corona benadrukte zij dat de meeste culturele instellingen nu zwarte cijfers schrijven, maar dat zij het probleem ziet van de benarde positie van de zzp'ers in de cultuursector. Van Engelshoven wil, schreef ze eerder aan de Kamer, onderzoek laten doen naar wat er gebeuren moet, zodat er „een gezonde flexpraktijk kan ontstaan” in de culturele sector. Cultuur-zzp'ers moeten een „eerlijke beloning” krijgen en „schijnzelfstandigheid” moet voorkomen worden. De Minister heeft echter aan deze heldere boodschap nog geen klinkende munt verbonden.

De Raad voor Cultuur constateert dat bij gezelschappen, producenten en podia noodgedwongen afscheid is genomen van flexibele krachten en van vaste formatie. Bij de poppodia is 20% van de dienstverbanden verdwenen. De Raad ziet door de hele organisatie heen, van marketing tot techniek, van financiën tot productie, van programmering en het maakproces tot horeca, dat mensen overstappen naar andere sectoren. Ook hier gaat kennis en expertise verloren. Uitholling is daarbij een onderschat risico, minder tastbaar dan omvallen, maar funest voor de kwaliteit en slagkracht van de sector. Het onderzoek Survey on Stage uit 2020 onder 1.525 zzp'ers die werkzaam zijn in de podiumkunsten in Nederland (met een oververtegenwoordiging van muzikanten), laat zien

dat 40% van hen zich genoodzaakt voelt om buiten de sector werk te vinden. 27% van de respondenten in dat onderzoek overweegt omscholing of is reeds omgeschoold.

K&C Drenthe heeft recent onderzoek gedaan naar de impact van corona op de arbeidsmarktpositie van zzp'ers in Drenthe. 7% is gestopt en 14% overweegt te stoppen. Deze ontwikkeling heeft een aantal acties in gang gezet van K&C Drenthe ten behoeve van het werkveld, waaronder lobby op herstelmaatregelen en fair practice bij overheden, ondersteuning bij collectievorming, nascholing van zzp'ers op gebied van digitale vaardigheden en inzet op extra projecten en kunstopleidingen.

Kunstenaars en makers hebben zich, deels ook noodgedwongen, onafhankelijker gemaakt van de instellingen en gaan vaker verder op eigen voet. Zelfstandigen zoeken vaker verbindingen op en verenigen zich in collectieven. Dit maakt hun positie op de arbeidsmarkt en in onderhandelingen met werk- en opdrachtgevers wel sterker. Hierdoor vinden ook betere gesprekken plaats over tarieven en de verantwoordelijkheid van culturele instellingen als opdrachtgevers. De aandacht in de sector en bij de politiek over de *trickle down* (het doordruppelen van steun in de keten van instellingen naar makers c.q. zelfstandigen) of het gebrek daaraan kan ook bijdragen.

5.3 Talent dreigt verloren te gaan voor de sector

De lastige arbeidsmarktpositie raakt de kunstenaars en makers, vooral de jongere. Talenten missen vliegreun. Zij krijgen door corona minder ruimte en plekken om zich te laten zien en te ontwikkelen. Driekwart van de Drentse respondenten op onze enquête geeft aan dat er tijdens de crisis geen ruimte was om jonge talenten een plek te bieden. Zij voorzien voor de lange termijn, als gevolg van de coronacrisis, problemen met de aanwas van nieuw talent, zowel cultureel/artistiek als op zakelijk vlak, ten behoeve van opvolging binnen de culturele instelling. Jonge talenten zijn nu eerder geneigd om gelijk door te stromen naar een vervolgopleiding en geen tussenjaar te volgen. Jonge mensen gaan toch weer een studie volgen die 'geld in het laatje brengt' in plaats van de onzekerheid die de culturele wereld hen nu biedt.

Instellingen proberen op verschillende manieren te blijven investeren in jong talent, maar zij zien wel dat veel artistieke mensen er vaker dan voor de crisis een andere baan bij (moeten) hebben. Jonge zakelijke talenten zijn ook moeilijk te vinden of worden direct enorm overvraagd. Wat bij een gezelschap opvalt is dat er afgelopen jaar minder jongeren auditie zijn komen doen, omdat hun docenten hun door de lockdown niet goed genoeg konden voorbereiden op de audities. Het kunstvakonderwijs is tijdens de coronacrisis wel doorggegaan, zij het in aangepaste vorm. Er zijn dan ook wel evenveel afgestudeerden als in gewone tijden bijgekomen. Instellingen verwachten dan ook dat de aanwas op jaarbasis weer zal stabiliseren. Er gaat niet een hele generatie ontbreken.

Mensen willen graag in de cultuursector werken; immers een fijne sector met mooie producten. Op het eerste gezicht lijkt het ook een prettig werkklimaat. Maar de vanzelfsprekendheid is veel minder. Er zit steeds minder carrièreperspectief in de cultuursector. Kleine, platte organisaties, met maar korte en parttime contracten. Omvang van arbeidscontract is laag, en mensen werken ook vaak langer dan in hun contract staat. Men is zich veel bewuster geworden van risico's, kwetsbaarheid en alternatieven. Het is, volgens Andries van den Broek van het SCP, spannend om de komende tijd te zien of mensen voor hun werkende leven gaan kiezen voor passie of voor zekerheid. Kunstenaars geven vaker dan gemiddeld aan dat zij hun werk leuk vinden, maar het is de vraag of dit plezier ook het inkomensverschil dat door de coronacrisis nog eens extra vergroot is voldoende compenseert. De personeelsopbouw zal hierdoor verstoord worden. Starters vinden het gaaf, lange zitters blijven ook wel, maar de midcareers gaan andere keuzes maken. Geld, vastigheid en gewone werktijden zijn daarvoor belangrijker. Een vaste baan en een hoger inkomen bieden nu eenmaal meer zekerheid op welvaart en wonen. Hun passie kunnen ze wellicht op een andere manier invulling geven.

Er wordt veel cultureel werkkapitaal in mensen opgebouwd maar er wordt ook veel werkkapitaal weer vernietigd. Dat creatieve vermogen komt vervolgens wel ten gunste aan andere sectoren. De cultuursector is een soort leerschool voor creatieve vaardigheden op andere plekken. Voor de maatschappij is dat wel gunstig, maar voor de

sector niet. Andere industrieën herkennen ook steeds meer de kwaliteiten van creatievelingen (*21st century skills*). Mooie voorbeelden zijn het helpen van Parkinsonpatiënten met motoriek door dansers, muziektherapie in de jeugdzorg en creatieven die toegankelijke apps voor jongeren ontwikkelen. Er lijkt een nieuwe markt bij te komen voor de inzet van creatievelingen. Zij hoeven niet in een callcenter te gaan zitten maar ze kunnen dicht bij hun passie blijven. Bij voorkeur is dat een hybride praktijk, inclusief enig werk in de cultuursector.

5.4 Bij herstart wreekt zich de uitstroom van ondersteuners

Als gevolg van de coronacrisis en het gebrek aan werk in de cultuursector, zijn dus veel werkenden uitgestroomd naar ander werk. We zien dat de uitstroom onder ondersteuners van de primaire processen, zoals technici en marketeers, groter is dan die van artistieken, dus de kunstenaars en de makers. De Creatieve Coalitie ziet onder zijn leden wel dat kunstenaars vaker en meer geld zijn gaan verdienen buiten de sector, maar dat ze niet geheel vertrekken of afhaken. Veel makers hebben toch een uitweg gevonden om trouw aan hun vak te blijven. De opmerking van toenmalig minister Wiebes aan het begin van de coronacrisis dat zzp'ers er zelf voor hebben gekozen om niet in dienst te gaan heeft veel kwaad bloed gezet in de cultuursector. Maar we kunnen wel constateren dat mensen er zelf voor kiezen om kunstenaar te zijn en in deze sector geld proberen te verdienen.

Juist in de ondersteunende functies blijkt het gebrek aan werk tot een uitstroom te hebben geleid. Er is expertise verloren gegaan, en slagkracht om op de snel veranderende omstandigheden en behoeften (zoals digitalisering) in te kunnen spelen. Ondertussen verschuift het soort werk dat nodig is in de cultuursector ook. Door en voor digitalisering zijn andere kwaliteiten nodig dan tot nog toe in huis waren. Er wordt meer inhuur voorzien van externe expertise en uitvoering ten aanzien van techniek en ontwikkeling. Daardoor kampt de sector bij de herstart, bijvoorbeeld bij festivals, nu met een tekort aan 'gouden handjes.' Er is een *battle for talent*.

De economische ontwikkeling is in Drenthe in Q2 van 2021 minder goed dan in de rest van Nederland (afgezien van Amsterdam en Schiphol). Zuidoost Drenthe kent zelfs krimp ten opzichte van Q2 in 2019. Maar de meest recente cijfers over economische groei en de arbeidsmarkt in Drenthe laten zien dat slechts 2,3% van de Drentse beroepsbevolking op dit moment werkloos is en het aantal WW-uitkeringen is nog nooit zo laag geweest. Goed nieuws voor werkenden, maar voor werkgevers is het een probleem. Velen weten niet hoe ze aan personeel moeten komen om de openstaande vacatures in te vullen, constateerde RTV Drenthe op 17 september 2021.

Op landelijke schaal zijn er op dit moment voor het eerst meer vacatures dan werklozen. Dat geldt net niet voor Drenthe – volgens het CBS waren er in het tweede kwartaal van 2021 voor elke 98 vacatures 100 werklozen. Dat is meer dan Friesland (88) en Groningen (78). Drenthe volgt de landelijke trend. Na een diep dal midden in de coronacrisis, neemt het aantal vacatures ten opzichte van het aantal werklozen nu sterk toe. De sterke opwaartse trend is een aankondiging van grote personeelskrapte. Bedrijven en instellingen kunnen door een gebrek aan mensen te weinig diensten en producten leveren. Horecazaken zijn noodgedwongen avonden per week of zelfs helemaal gesloten.

De Drentse respondenten van onze enquête geven in meerderheid aan dat, nu de coronacrisis op zijn einde loopt, het bijzonder moeilijk is om goede krachten te vinden in dit werkveld. Er zijn veel zzp'ers omgeschoold en er zijn er te weinig over. Dit effect is sterker voor de ondersteunende dan voor de artistieke functies, waar door enkele respondenten ook wel een groter aantal beschikbare zelfstandigen wordt verwacht. Er wordt een tekort gesignaleerd aan goede mensen en aan capabel en flexibel personeel, bijvoorbeeld op het vlak van kennis en techniek. Ook PR- en marketingmedewerkers zijn moeilijker te vinden. Respondenten maken zich zorgen over het vinden van goede krachten. Ze zien geen van allen voordelen van de versnelde uitstroom van werkenden, die overigens ook niet bij alle instellingen heeft plaatsgevonden.

De uitdaging is dus om het werken in de sector aantrekkelijker te maken voor de ondersteunende functies. Er kan fors worden ingezet op het stimuleren van instroom. Daarbij wreekt zich wel het structurele gebrek aan middelen in de sector, misschien niet op korte termijn door de reserves die instellingen met noodsteun hebben kunnen

opbouwen, maar volgend jaar alweer wel. In onze gespreksronde ontstond een alternatief idee: kunnen makers voorlopig werk vinden als mogelijkmakers, dus bijspringen in ondersteunende functies? Een beetje handige basgitarist kan vast ook bijdragen aan geluidstechniek. Dit vraagt om omscholing en professionalisering binnen de sector. Daar is het werktuig PPO voor bedoeld, en daar wordt het ook voor benut. Uit onderzoek is gebleken dat de omscholing naar andere rollen buiten de sector is gedaald; dat was 10% en is nu 6%.

5.5 Wisselingen in de inzet van vrijwilligers

De cultuur- en erfgoedsector zijn gewend aan en sterk afhankelijk van de inzet van vrijwilligers. Een gesprekspartner onderscheidde drie soorten vrijwilligers: de doeners (achter de kassa, op zaal), de onderzoekers (archieven, historische verenigingen) en de behartigers (besturen, lobbyen). De onderzoekers hebben in de coronatijd hun werkzaamheden kunnen voortzetten, de doeners hadden in de podiumkunsten en musea tijdelijk veel minder werkzaamheden maar in het erfgoed was genoeg te doen, en de behartigers hebben het extra druk gekregen. Zij zijn ook bijgeschoold, zoals een opleiding van Bond Heemschut in het Hunebedcentrum.

De helft van de respondenten op onze enquête heeft aangegeven dat het aantal vrijwilligers redelijk tot sterk is afgenomen tijdens de coronacrisis. Bij de andere helft bleef het aantal ongeveer gelijk of nam iets toe. In de jaren voorafgaand aan de crisis bleef bij ongeveer 2/3e van de respondenten het aantal vrijwilligers constant en het nam bij ongeveer 1/3e af. De coronacrisis heeft de reeds ingezette afname dus versterkt.

Er zijn grote verschillen tussen deelsectoren van het effect van de coronacrisis op de inzet van vrijwilligers. Podia, festivals en musea die gesloten of beperkt geopend waren, hebben veel minder vrijwilligers hoeven / kunnen inzetten tijdens activiteiten. De Federatie Instandhouding Monumenten heeft monumentenorganisaties bevestigd en constateert dat bij deze organisaties corona minimale impact heeft gehad op het aantal vrijwilligers, en overigens ook niet op het aantal medewerkers. De Molenstichting Drenthe heeft weinig problemen ervaren met de inzet van vrijwilligers bij molens in de coronacrisis en ziet het aantal vrijwilligers juist weer toenemen. De opleidingen en examens voor vrijwillige molenaars hebben even stilgelegen maar draaien nu weer volop.

Op landelijke schaal is de inzet van vrijwilligers in de cultuur- en erfgoedsector zeer groot; er zijn geen harde cijfers maar er zijn schattingen dat er net zo veel werk wordt verzet door vrijwilligers als door werkenden. De sector toont zich vaak bevreesd dat vrijwilligers als goedkoop alternatief voor professionele krachten worden beschouwd. Er klinkt een nadrukkelijk beroep vanuit de sector om vrijwilligers niet (economisch) te kapitaliseren. Als de inzet van vrijwilligers al wordt gekapitaliseerd, dan ziet men dat liever op de maatschappelijke betekenis.

Volgens de respondenten op onze enquête heeft er geen vervanging van betaalde krachten door vrijwilligers plaatsgevonden. 75% geeft aan dat er geen of nauwelijks wijzigingen in de organisatie zijn doorgevoerd. Het is eerder andersom: de aansturing en begeleiding van vrijwilligers onder de veranderende omstandigheden vraagt juist steeds meer van de professionaliteit van de instellingen. Op diverse plekken willen culturele instellingen juist investeren in professionals om de inzet van vrijwilligers beter te organiseren en coördineren.

5.6 Fair practice is goed voor beloning maar minder goed voor werkgelegenheid

Zoals uit alle vorige paragrafen blijkt, heeft de coronacrisis de arbeidsmarktpositie in de cultuursector verder onder druk gezet en fair practice nog verder bemoeilijkt. Kunstenaars en makers zijn grotendeels trouw gebleven aan hun vak en hebben daarom, waar zij dit zelfstandig deden, weinig inkomen gehad en flink ingeteerd op hun reserves. Nu de cultuursector weer wat meer op gang komt en er ook meer makersregelingen zijn, komen zij weer meer aan het werk. Het aanbod aan artistiek werkenden is echter vooralsnog groter dan de langzaam herstellende vraag. Makers nemen dan ook makkelijk werk aan. Dit zet de toch al matige beloning in de sector, en fair pay, verder onder druk.

De Raad voor Cultuur stelde al voor de coronacrisis vast dat honoraria en normbedragen in de cultuur onacceptabel laag zijn, en dat veel uren niet kunnen worden gedeclareerd. Dat zorgt ervoor dat zzp'ers nauwelijks

buffers kunnen opbouwen. Het CBS berekende dat 24,8% van de zelfstandigen in de culturele en creatieve sector na een jaar zonder inkomsten uit hun zelfstandig ondernemerschap met het totale huishoudinkomen onder de minimuminkomensgrens zakt. Ruim de helft van de culturele zzp'ers zag de omzet dalen in 2020.

Zelfstandigen in cultuur-ondersteunende functies (horeca, techniek, marketing) hebben daarentegen eerder eieren voor hun geld gekozen en hebben werk gezocht in andere sectoren waar er juist schaarste was, zoals de zorg (GGD's), de bouw en de ICT. Een deel daarvan heeft ervaren dat de beloning in die sectoren beter is en het werk regelmatig. Hier speelt het omgekeerde als bij de makers: de instellingen kunnen zich de hogere beloning die nodig is om de vacatures en inhuur-plekken vervuld te krijgen niet veroorloven. De keerzijde van fair pay. Door tekort aan arbeidskrachten verschuift nu de macht naar de werkenden, waardoor culturele instellingen weer in de problemen komen met het vinden van goede werkenden maar ook het vergoeden van deze werkenden, die opeens meer kunnen vragen of op andere aanbiedingen ingaan. In een artikel in NRC werd de problematiek van het vinden van flexibele werkkrachten voor cultuur en horeca geschetst met een voorbeeld van de veel betere betaling aan zzp'ers bij GGD's. Daar werken inmiddels 70.000 mensen extra, wat wel weer zal afnemen met het dalend aantal testen en vaccinaties.

De schaarste aan werkenden, vooral in ondersteunende rollen, kan leiden tot een inhaalslag op tarieven en arbeidsomstandigheden. Maar fair practice zonder extra middelen en met krapte op arbeidsmarkt gaat leiden tot minder werkgelegenheid (minder maar beter betaalde werkplekken).

Als er minder werk kan worden gedaan, zijn er minder activiteiten mogelijk. Betekent dat dan dat er ook wordt gesneden in aanbod en in programmering? Dat is eigenlijk de tegengestelde beweging aan de ontwikkeling die wij constateren in het thema Vraag & Aanbod, waaruit juist blijkt dat, als het aan de culturele instellingen ligt, het aanbod snel weer toeneemt. Maar dan moeten daar wel middelen voor beschikbaar zijn, anders kan een deel het aanbod niet worden gerealiseerd. Deze verschraling zou door de coronacrisis en door de druk op fair pay wel eens in een stroomversnelling kunnen komen.

6. Waardenperspectief

6.1 Terugblik en perspectief

In dit hoofdstuk zullen we kort terugblikken op hetgeen er voor de crisis is opgebouwd aan waarde van de culturele sector voor Drenthe. Deze terugblik is gebaseerd op de bevindingen in de voorgaande edities van de Cultuurmonitor 2017-2020. We hanteren hierbij het gebruikelijke waardenperspectief van de cultuurmonitor, dus de artistieke, economische, maatschappelijke en ruimtelijke waarde in Drenthe. Vervolgens plaatsen we de ontwikkelingen die hebben plaatsgevonden en die zijn beschreven aan de hand van de drie thema's in ditzelfde waardenperspectief, door bij diverse (maar niet alle) punten de voornaamste bedreigingen en kansen op te sommen.

6.2 Artistieke waarde

Artistieke waarde is van alle tijden. Artistieke waarde gaat over kwaliteit, over creatieve ontwikkeling, reflectie op het bestaan, individuele ontplooiing en talentontwikkeling. Veel van deze waarde is intrinsiek en subjectief, maar komt tot uiting in maatschappelijke en sociale context en in culturele, ruimtelijke en economische omgeving.

Terugblik op wat er voor de crisis is opgebouwd ten aanzien van artistieke waarde

- *Artistieke kwaliteiten:* De artistieke kwaliteiten van de Drentse culturele instellingen die worden beschreven in de voorgaande edities van de cultuurmonitor zijn divers, en opgebouwd uit tal van diverse artistieke producten. Kwaliteit is een subjectief begrip en komt tot stand door het voortdurend experimenteren met- en creëren van nieuwe producties, tentoonstellingen of performances. De voorgaande edities van de Cultuurmonitor tonen vele voorbeelden van wat er qua artistieke kwaliteit plaatsvond in de cultuurnotaperiode 2017-2020 (tot en met 2019).
- *Talentontwikkeling:* Voor de meeste Drentse culturele instellingen is talentontwikkeling een belangrijke pijler. Instellingen bieden naast de reguliere programmering ruimte voor (jong) talent om te experimenteren en werk te tonen aan het publiek. Met name de discipline podiumkunsten geeft talentontwikkeling ruim baan en de festivals bieden structureel een podium aan jong talent in de programmeringen. De culturele instellingen werken in veel gevallen samen met onderwijsinstellingen in Drenthe.
- *Vernieuwing:* Vernieuwing heeft betrekking op het continu veranderen en ontwikkelen van het culturele aanbod door nieuwe projecten, performances en tentoonstellingen te creëren. Het relateert ook aan grenzen verleggen, creatieve denkracht en artistieke ontwikkeling, aspecten die de culturele sector zeer eigen zijn. Een belangrijk onderdeel van vernieuwing en innovatie zijn artistieke cross-overs, er worden dan ook door verschillende culturele instellingen cross-overprojecten geïnitieerd. Cross-overs worden gevonden tussen de verschillende disciplines binnen de culturele sector, maar ook in samenwerking met instellingen en organisaties buiten de culturele sector.
- *Samenwerken over grenzen:* Elke door de provincie gesubsidieerde instelling bevindt zich in een netwerk van samenwerkende partijen en maatschappelijke partners. Dit netwerk wordt gevormd op basis van contacten in de regio, maar ook door samenwerkingsverbanden op bovenprovinciale, nationale en internationale schaal. In de afgelopen edities waren er aansprekende voorbeelden waarbij het kunstinhoudelijke, het historische en het ruimtelijke perspectief samen kwamen.
- *Drentse actualiteit:* Voor sommige instellingen biedt de actualiteit aanknopingspunten of inspiratie voor nieuwe programmering en het creëren van speciaal aanbod in samenwerking met speciale doelgroepen. In 2017 waren het vluchtelingentema en de Groningse aardbevingsproblematiek onderwerp van de programmering, in 2018 was er veel aandacht voor klimaatverandering. Ook in 2019 stond dit thema volop in de belangstelling.

- *Het Drentse gezicht:* Het Drentse gezicht vormt, met alle kernkwaliteiten en ruimtelijke waarden die daartoe behoren, het onderscheidend vermogen van Drenthe. In Drenthe is er ruim cultureel aanbod dat de relatie legt met aspecten van de Drentse identiteit, zoals de Drentse verhalen, de Drentse historie en de Drentse taal. Later in dit hoofdstuk wordt dieper ingezoomd op Ruimtelijke waarde.

Bedreigingen en kansen ten aanzien van artistieke waarde

- *Artistieke kwaliteiten en vernieuwing:* Door noodgedwongen sluiting en beperkende maatregelen, moest voortdurend worden geëxperimenteerd met het creëren van nieuwe (vormen van) producties, tentoonstellingen en performances. Dit heeft geleid tot de ontwikkeling van vele nieuwe artistieke producten en biedt daarmee nieuwe kansen voor de artistieke waarde van de Drentse culturele sector. Uit ons onderzoek blijkt dat tijdens de crisis binnen alle disciplines uitbreiding van het aanbod heeft plaatsgevonden, zowel in digitale, hybride als in fysieke vorm. Het merendeel van de instellingen heeft aangegeven dat (een deel van) dit nieuwe aanbod blijvend is en (veelal) een plaats zal krijgen naast het reguliere aanbod.
- *Talentontwikkeling:* Corona vormde en vormt nog steeds een dreiging voor talentontwikkeling; door noodgedwongen sluiting konden veel instellingen tijdens de crisis geen ruimte bieden voor (jong) talent om te experimenteren en werk te tonen aan het publiek. Talenten missen daardoor vliegreun. Het merendeel van de respondenten voorziet voor de lange termijn, als gevolg van de coronacrisis, problemen met de aanwas van nieuw talent, zowel cultureel/artistiek als op zakelijk vlak, ten behoeve van opvolging binnen de culturele instelling. Dit kan gevaar opleveren voor de Artistieke waarde van de Drentse culturele sector.

6.3 Maatschappelijke waarde

Maatschappelijke waarde gaat om het 'met cultuur' bijdragen aan maatschappelijke vraagstukken zoals brede participatie van diverse doelgroepen, het bevorderen van sociale cohesie en inclusie, (sociaal)culturele diversiteit en preventie van toestroom naar zorg. In de voorgaande edities van de Cultuurmonitor bleek dat culturele instellingen hier veel aandacht aan besteden. Dit komt mede doordat de gemeenten dit thema steeds belangrijker achten door de opgaven die zij hebben in het sociaal domein.

Terugblik op wat er voorheen is opgebouwd ten aanzien van maatschappelijke waarde

- *Laagdrempelig & toegankelijk:* De wijze waarop culturele instellingen het aanbod zo toegankelijk mogelijk maken en de uiteenlopende doelgroepen bereiken draagt bij aan het vergroten van de maatschappelijke waarde. De meeste Drentse instellingen letten actief op de laagdrempelige fysieke en digitale randvoorwaarden, bijvoorbeeld in de communicatie, toegangsprijzen, locatie of programmering.
- *Samenwerken met inwoners:* Vanuit de overtuiging dat sociale cohesie bevordert wordt als inwoners betrokken worden bij de realisatie van cultureel aanbod, ontwikkelen onder meer de podiumkunsten participatieve projecten met inwoners en amateurs. Vaak zijn dit vormen van locatietheater waarbij gebruik wordt gemaakt van de lading of de kwaliteiten van een plek
- *Educatie:* Cultuureducatie is een belangrijk onderdeel van de maatschappelijke waarde van het culturele aanbod in Drenthe. Veel activiteiten, tentoonstellingen en performances hebben een educatief karakter of een educatieve component. Culturele instellingen bieden een gezamenlijk een scala aan lesprogramma's en onderwijsactiviteiten.
- *Maatschappelijke inzet:* Op het moment van schrijven van de derde editie van de Cultuurmonitor (over 2019), zijn er bijna 2.500 vrijwilligers actief in de Drentse culturele instellingen die door de provincie worden gesubsidieerd. 2019 toont een bescheiden daling van het aantal vrijwilligers ten opzichte van 2018. De meeste vrijwilligers zijn verbonden aan Biblionet en het Drents Landschap. De culturele instellingen bieden volop ruimte voor stagiaires en personen die werkervaring in het culturele veld willen opdoen. Ook is een aantal re-integratieplekken voor personen met afstand tot de arbeidsmarkt beschikbaar.

- *Historisch bewustzijn*: Een belangrijke maatschappelijke waarde van kunst en cultuur is dat het bijdraagt aan kennis over waar wij als samenleving vandaan komen en waar wij naar toe gaan. In de afgelopen edities van de Cultuurmonitor bleken er in Drenthe veel activiteiten te zijn die teruggrepen op gebeurtenissen in het nabije of verre verleden.

Bedreigingen en kansen ten aanzien van maatschappelijke waarde

- *Laagdrempelig & toegankelijk*: De (door de crisis versnelde) digitalisering biedt enerzijds kansen om het aanbod toegankelijker te maken voor bepaalde publieksgroepen; digitaal aanbod maakt het makkelijker bepaalde publieksgroepen te bereiken, zoals publiek met fysieke beperkingen, financiële beperkingen, publiek dat ver weg woont, etc. Digitalisering zou de maatschappelijke waarde van het aanbod op deze manier (enorm) kunnen vergroten.
De digitalisering vormt echter tegelijkertijd een bedreiging ten aanzien van de toegankelijkheid. Onder bepaalde groepen (voornamelijk ouderen) blijkt de digitalisering een beperking te vormen in het vinden van de weg naar het culturele aanbod. Op dit vlak vormt de digitalisering van het aanbod ook een gevaar voor de maatschappelijke waarde.
Een andere bedreiging voor de waarde van het culturele aanbod vormt het feit dat instellingen aangaven dat middels digitaal aanbod de aandacht van het publiek korter vast kon worden gehouden. Het gemis van de live ervaring en het gevoel voor de locatie was groot. Hoewel de toegankelijkheid in eerste instantie wellicht groter lijkt door het bereik van verschillende nieuwe publieksgroepen, zou de kortere aandacht spanne kunnen leiden tot een 'verminderde beleving', wat een bedreiging zou kunnen vormen voor de waarde van het aanbod. Dit punt moet echter nog verder onderzocht worden.
- *Educatie*: Zeker op het gebied van educatie lijkt er door de crisis een nieuwe 'hybride werkelijkheid' te zijn ontstaan. De bestaande cultuureducatie is tijdens de coronacrisis grotendeels aangepast. Buitenschools hebben veel fysieke lessen plaatsgemaakt voor online aanbod (docenten die met filmpjes laten zien hoe een instrument moet worden bespeeld en die via Teams met de leerlingen communiceerden). K&C Drenthe verwacht dat de nieuwe, hybride werkelijkheid niet meer zal verdwijnen. Het onderwijs ondervindt ook zeker voordelen van de online mogelijkheden; zo blijken zeker de meer (muziek)theoretische lessen zich goed te lenen voor online onderwijs. De hybride werkelijkheid biedt dus ook zeker kansen voor de maatschappelijke waarde van het aanbod. Wel is een nuancering op zijn plaats; in de effecten van de crisis op het onderwijs is er een tweedeling te zien. In het *basisonderwijs* is er gedurende de crisis relatief veel online aanbod geweest. Veel scholen hebben goed van het aanbod geprofiteerd, ook om afwisseling te realiseren tussen de cognitieve vakken. Digitale uitjes naar culturele instellingen in Amsterdam of zelfs in het buitenland (MoMa in New York) bleken ineens ook vanuit Drenthe mogelijk. Hiermee werd niet alleen de culturele kennis vergroot, maar soms ook de kennis van bijvoorbeeld het Engels. De indruk bestaat echter dat het kunstonderwijs op de scholen voor *voortgezet onderwijs* fors onder de lockdown heeft geleden. Sowieso wordt het profiel Cultuur en Maatschappij de laatste jaren al minder gekozen, maar tijdens de coronacrisis heeft dit profiel het nog moeilijker gehad, vooral door gebrek aan fysiek contact (bijvoorbeeld om samen te repeteren of voorstellingen en exposities te bezoeken).
- *Maatschappelijke inzet*: Een grote bedreiging voor de maatschappelijke waarde van de (Drentse) culturele sector, wordt gevormd door de afname van vrijwilligers als gevolg van de crisis. De helft van de respondenten op onze enquête heeft aangegeven dat het aantal vrijwilligers redelijk tot sterk is afgenomen tijdens de coronacrisis. Bij de andere helft bleef het aantal ongeveer gelijk of nam iets toe. In de jaren voorafgaand aan de crisis bleef bij ongeveer 2/3e van de respondenten het aantal vrijwilligers constant en het nam bij ongeveer 1/3e af. De coronacrisis heeft de reeds ingezette afname dus versterkt. Wel zijn er grote verschillen tussen deelsectoren van het effect van de coronacrisis op de inzet van vrijwilligers. Podia, festivals en musea die gesloten of beperkt geopend waren, hebben veel minder vrijwilligers hoeven / kunnen inzetten tijdens

activiteiten. De Federatie Instandhouding Monumenten heeft monumentenorganisaties bevestigd en constateert dat bij deze organisaties corona minimale impact heeft gehad op het aantal vrijwilligers. Een meer positief aspect van de crisis op de maatschappelijke waarde, is dat de noodzaak tot digitaliseren heeft geleid tot het trainen van (oudere) vrijwilligers in het gebruik van digitale middelen. Dankzij hun vrijwilligerswerk leerden ze digitale vaardigheden, zoals het vergaderen in Teams, maar ook meer basale digitale vaardigheden, die ze zich anders niet eigen hadden gemaakt. Tot slot heeft de digitale communicatie eraan bijgedragen dat met name oudere vrijwilligers (70+'ers) tijdens de pandemie soms uit hun isolement konden worden gehaald.

6.4 Economische waarde

De cultuursector voegt economische waarde toe aan de provincie Drenthe. Het directe economische effect voor de instellingen zelf betreft de eigen inkomsten, uit entreegelden, abonnementen (bijvoorbeeld bij bibliotheek en monumentenwacht), horeca en diensten en van private bronnen zoals fondsen, donateurs en sponsors. De cultuursector draagt eveneens indirect bij aan economische waarde voor de provincie door spin-off aan andere sectoren zoals horeca en retail alsmede het verhogen van de aantrekkingskracht voor bewoners, bezoekers en ten slotte het bieden van werkgelegenheid.

Terugblik op wat er voor de crisis is opgebouwd ten aanzien van economische waarde

- *Eigen inkomsten:* Omdat de provinciaal gesubsidieerde instellingen sterk variëren in omvang en (publieks)functies, is een optelsom van eigen inkomsten niet betekenisvol. Wel werd in de voorgaande edities nader ingezoomd op de mate waarin instellingen in staat zijn tot het verwerven van eigen inkomsten en daarmee de mate waarin zij financieel worden ondersteund met (onder meer provinciale) subsidie.
- *Toerisme:* Voor de economische waarde is van belang in welke mate de culturele instellingen zorgen voor bezoek aan Drenthe. In voorgaande edities bleek het merendeel van de instellingen niet te beschikken over informatie over de geografische herkomst van bezoekers.
- *Spin-off:* Naast de directe inkomsten, dragen culturele instellingen indirect bij aan de economie van Drenthe, waarde die ten goede komt aan aanpalende sectoren zoals *retail* en horeca. Goede betrekkingen en samenwerking met lokale ondernemers vormt een onderdeel van de economische waardecreatie. In voorgaande edities gaven de meeste instellingen aan zoveel mogelijk samen te werken met lokale partijen als het gaat om marketingarrangementen en inkoop van horeca en *retail*. Bijvoorbeeld met amusementsinstellingen en vakantieparken, maar ook lokale bierbrouwers.
- *Social Media:* Een manier om de belangstelling voor Drentse kunst en cultureel erfgoed te identificeren is het onderzoeken van de media-aandacht. In voorgaande edities hebben we onderzoek gedaan naar het aantal vermeldingen in (reguliere) media zoals kranten, radio en tv, het aantal volgers op sociale media en het aantal bezoekers van websites. In voorgaande edities bleek het Drents Museum, samen met het Drents Landschap, het NNO en het Houten Huis relatief veel aandacht in de media te genereren.
- *Werkgelegenheid:* De inventarisatie ten behoeve van de voorgaande edities van de cultuurmonitor heeft tot inzicht in de werkgelegenheid dan wel arbeidsinspanningen bij de provinciaal gesubsidieerde instellingen geleid. Vooral binnen de discipline podiumkunsten wordt vaak gewerkt met wisselende inzet per project. Afhankelijk van de grootte van het project worden extra freelancers en zzp'ers aangetrokken. Maar deze omgang met het culturele werkkapitaal maakt de sector zeer kwetsbaar, zoals in de coronacrisis is gebleken.

Bedreigingen en kansen ten aanzien van economische waarde

- *Eigen inkomsten:* Tijdens het dieptepunt van de crisis was veel van het aanbod niet, slechts met beperkte capaciteit of in aangepaste vorm toegestaan. Echter, daar waar het wel mocht was twijfel; mensen waren voorzichtiger en durfden veelal niet in groepen bij elkaar te komen. Uit onze verkenning doemt het beeld op dat de vraag zich slechts mondjesmaat herstelt en dat er grote verschillen zijn. Bij theaters in de Randstad

lijken inmiddels weer aardig volle zalen te zijn, maar de vraag in andere provincies blijft voorsnog achter en daar krijgen theaters met moeite de zalen weer gevuld.

Hoewel driekwart van de respondenten van onze enquête aangeeft dat de vraag *tijdens* de crisis kleiner tot veel kleiner was, laten de resultaten van ons onderzoek zien dat het vraagherstel, nu de maatregelen worden losgelaten, (grote) verschillen kent, niet alleen tussen deelsectoren, maar ook tussen individuele instellingen. Hoewel veruit het meeste aanbod weer met 100% capaciteit is toegestaan, blijkt de vraag zich ook in Drenthe, binnen sommige deelsectoren, moeizaam te herstellen. De achterblijvende vraag bij speelt voornamelijk binnen de podiumkunsten en (in beperktere mate) ook bij de musea, bij aanbod dat binnen plaatsvindt, waarbij grote(re) groepen mensen bij elkaar komen en waarbij 100% van de capaciteit is toegestaan. Het behoeft geen betoog dat *achterblijvende vraag* een (grote) bedreiging vormt voor de publieksinkomsten en daarmee voor de economische waarde van de sector.

Een andere, potentiële bedreiging voor de eigen inkomsten, wordt gevormd door de *digitalisering* van cultureel aanbod. De coronapandemie heeft de digitale ontwikkeling van de cultuursector in een stroomversnelling gebracht. Er zijn geheel nieuw subgenres ontstaan, virtueel aanbod moet niet beschouwd worden als tijdelijke oplossing maar als aansluiting bij de toekomst. Er moet echter wel financiering voor worden gevonden. Veel cultuurmakers zien grote knelpunten wat betreft het maken van nieuw online aanbod omdat het nog ontbreekt aan een goed verdienmodel. Naast dat het in veel gevallen ontbreekt aan goede verdienmodellen, is het bovendien heel kostbaar om het nieuwe digitale aanbod op een kwalitatief hoog niveau te produceren. ITA (Internationaal Theater Amsterdam) en NDT (Nederlands Dans Theater) hebben budget voor het maken van goede digitale producties (kosten zijn al snel €30.000 tot €50.000 per productie) en trekken een internationaal en betalend publiek (ITA verkocht 8.000 tot 10.000 tickets per voorstelling). Echter, zo'n benadering is voor kleinere instellingen onmogelijk, voor hen ontbreekt de financiële basis om dit soort aanbod te realiseren en de bijbehorende marketinginspanningen (een belangrijke succesfactor) te genereren. Voorsnog zien bijna alle Drentse culturele organisaties hun online aanbod als een service, iets om het publiek mee te binden. Echter, in de komende jaren zullen culturele organisaties, kunstenaars en overheden (die zowel digitaal als live werken) op zoek moeten naar een werkbare verhouding tussen inkomsten uit fysiek aanbod en inkomsten uit auteursrechten, streaming en verkoop.

- *Toerisme*: Hoewel veel van het aanbod tijdens het dieptepunt van de crisis niet of slechts met beperkte capaciteit was toegestaan en er bovendien wereldwijd strikte reisbeperkingen golden, lijken de negatieve effecten voor wat betreft het toerisme voor de meeste instellingen te zijn uitgebleven. Uit de enquête en gesprekken gaf het merendeel van de instellingen aan dat hun publiek grotendeels bestaat een combinatie van Drentse inwoners, binnenlandse toeristen en toeristen van net over de grens. Juist het binnenlandse toerisme trok tijdens de pandemie aan; de vakantiehuisjes in Drenthe zaten veelal vol met Nederlandse (en deels Belgische/Duitse) toeristen, deze toeristen vonden (voor zover dat mogelijk was in het licht van de maatregelen) goed hun weg naar het Drentse culturele aanbod. Op het gebied van het toerisme constateren wij dus niet direct een dreiging ten aanzien van de economische waarde. Eerder is er sprake van een kans; verschillende instellingen gaven aan dat digitalisering van het aanbod mogelijkheden biedt tot het bereiken van een breder publiek. Door digitalisering wordt een gedeelte van het culturele aanbod ook internationaal toegankelijk. Hierin liggen kansen ten aanzien van de economische waarde van de Drentse culturele sector.
- *Social Media*: Bijna alle culturele organisaties geven aan dat ze zich door de crisis meer zijn gaan manifesteren op social media (met name op Facebook en Instagram en in mindere mate op Twitter en LinkedIn). Uit ons onderzoek blijkt dat bijna alle betrokkenen aangeven hiermee door te willen gaan, ook als de pandemie ten einde is. Diverse instellingen (denk aan het Drents Archief en het Drents Landschap) hebben gemerkt dat ze met behulp van foto's en filmpjes thema's over het voetlicht kunnen brengen die anders tot een veel kleinere kring van geïnteresseerden beperkt blijven. Alle Drentse organisaties geven aan dat ze dankzij hun social media-activiteit veel meer volgers hebben gekregen. Het feit dat de berichten ook leiden tot reacties van het publiek wordt als een extra waarde beschouwd. Social mediagebruik is tweeweg-verkeer, wat het extra

waardevol maakt. Het toegenomen gebruik van social media zal een blijvend positief effect teweegbrengen ten aanzien van de economische waarde van de Drentse culturele sector.

- *Werkgelegenheid*: de bedreigingen ten aanzien van de arbeidsmarkt in de culturele sector zijn uitgebreid aan de orde gekomen in het thema Cultureel Werkkapitaal. We kunnen dan ook stellen dat de economische waarde van werkgelegenheid voor de sector zelf bijzonder zwaar onder druk staat. Herstel hiervan zal nog lange tijd vergen.

6.5 Ruimtelijke waarde

Cultuurbeleid gaat voor de andere overheidslagen, voor rijk en gemeenten, voornamelijk over artistieke, maatschappelijke en economische waarde. Door de specifieke rol en verantwoordelijkheden van provincies, hebben we daar in de voorgaande edities van de Cultuurmonitor ook *ruimtelijke waarde* aan toegevoegd. Juist in Drenthe spelen de omgeving, het landschap en archeologische waarden een belangrijke rol in kunst, cultuur en erfgoed. We onderscheiden, op basis van de door de provinciaal gesubsidieerde culturele instellingen aangeleverde informatie, drie terreinen waarop ruimtelijke waarde wordt gecreëerd, namelijk (1) het beheer en behoud van ruimtelijke objecten zoals monumenten, (2) het gebruik van de Drentse ruimtelijke structuren voor diverse culturele toepassingen en (3) de culturele infrastructuur zelf, het netwerk van voorzieningen dat de ruggengraat vormt van het Drentse culturele leven.

Terugblik op wat er voor de crisis is opgebouwd ten aanzien van ruimtelijke waarde

- *Beheer en behoud van ruimtelijke objecten*: De ruimtelijke kwaliteit van Drenthe is waarneembaar in zowel bebouwde omgeving als in het landschap. Organisaties zoals Het Drents Landschap, de Monumentenwacht, de Molenstichting, het Steunpunt Erfgoed Drenthe en het Hunebedcentrum spannen zich in om deze ruimtelijke kwaliteit en cultureel erfgoed te behouden of te vergroten. Dat doen zij op manieren die al decennialang beproefd zijn, maar ook door nieuwe stappen te zetten en nieuwe methoden te gebruiken.
- *Historische waarde*: Daarnaast vertegenwoordigt het fysieke erfgoed in Drenthe een enorme historische waarde. Cultuurhistorische en archeologische waarden zijn essentieel voor de kwaliteit en identiteit van 'het Drentse gezicht'. Of het nu gaat om het aangezicht van karakteristieke cultuurlandschappen, dorpsgezichten, monumentale gebouwen, archeologische monumenten zoals hunebedden en grafheuvels karakteristieke flintwegen of historische vaarwegen in de Veenkoloniën: alles tezamen vormt het zichtbare en onzichtbare cultuurhistorische kapitaal van Drenthe. Het onderscheidt de provincie van andere delen van het land. Het is ook een van de belangrijke redenen waarom toeristen naar Drenthe komen.
- *Cultuur op locatie*: In voorgaande edities bleek dat verschillende culturele instellingen actief gebruik maken van de kwaliteiten van de omgeving. Drentse musea zijn direct aan hun locatie te koppelen en benutten de mogelijkheden van hun vaste locaties, onder andere museummolens en monumenten maar ook moderne gebouwen. Het Gevangenismuseum, het Hunebedcentrum, Herinneringscentrum Kamp Westerbork zijn voorbeelden waarbij de ruimtelijke waarde essentieel is voor het verhaal dat de instellingen vertellen. Daarnaast beschreven de voorgaande edities al dat podiumkunstorganisaties in toenemende mate actief op zijn op bijzondere plekken, denk hierbij aan de theatergroepen die locatietheater of *community art*-projecten maken, of aan festivals die muziek programmeren op speciale, vaak cultuurhistorische locaties. Daarnaast werden er de afgelopen jaren al 'ruimtelijke' activiteiten georganiseerd zoals fietsroutes door het landschap met een erfgoedgids, wandeltochten met een rondleiders/erfgoedgidsen e.d.
- *Netwerk van voorzieningen*: De culturele gebouwen en plekken in Drenthe vormen een netwerk van voorzieningen waarvan zowel inwoners als toeristen veelvuldig gebruik maken. Het zijn de locaties waar mensen elkaar ontmoeten, kennis opdoen, zich laten inspireren en zich verwonderen. De basis van dit netwerk wordt gevormd door de bibliotheken, die in alle Drentse gemeenten aanwezig zijn. Ondersteund door Biblionet Drenthe vormen zij een weefsel waarbinnen niet alleen culturele bezigheden gedijen, maar ook allerlei maatschappelijke en educatieve activiteiten. In diverse Drentse gemeenten maakt de bibliotheek

onderdeel uit van een cultuurhuis en vormt zo de kern van het lokale gemeenschapsleven. Aanvullend op het bibliotheeknetwerk vonden we in voorgaande edities van de Cultuurmonitor in bijna alle Drentse gemeenten ook kleinschalige festivals, zalen voor podiumkunstuitingen, kleine musea, oudheidkamers, amateurkunstverenigingen en plekken waar kunsteducatie kan worden gevolgd. Vaak worden monumentale gebouwen benut om de culturele activiteiten te accommoderen. De genoemde voorzieningen vormen de haarvaten van het Drentse culturele leven en worden ondersteund en gevoed door provinciaal werkende organisaties zoals Biblionet Drenthe, K&C Drenthe, het Drents Landschap en stichting DBF.

Bedreigingen en kansen ten aanzien van ruimtelijke waarde

Op de ruimtelijke waarde in Drenthe heeft corona weinig negatieve invloed gehad. In tegendeel zelfs: de beleving van de kwaliteiten van de ruimte door corona is juist toegenomen. Denk aan de (eerder besproken) extra fiets- en wandeltochten (ook langs en naar cultuurhistorisch bijzondere plekken). Ook blijkt het positieve effect van de crisis op de ruimtelijke waarde uit de toegenomen populariteit om in een provincie als Drenthe te wonen. Het landelijke karakter wordt nu veel meer gewaardeerd, zeker als het duidelijke cultuurhistorische of natuurhistorische kwaliteiten heeft. Hieronder wordt één specifieke kans ten aanzien van de ruimtelijke waarde verder uitgelicht:

- *Cultuur op locatie:* Voorgaande edities van de Cultuurmonitor 2017-2020 beschreven al dat podiumkunstorganisaties in toenemende mate actief zijn op bijzondere plekken. Door de beperkingen tijdens de crisis is het aanbod op locatie uitgebreid; veel instellingen zijn op andere locaties kleinschalig aanbod aan gaan bieden. De meeste instellingen hebben daarbij ervaren dat kleinschalig/locatiegebonden aanbod de intimiteit bevordert. Daarmee blijkt deze nieuwe vorm niet enkel een noodzaak, maar biedt het ook een kans. Velen hebben aangegeven ook na de crisis door te willen gaan met het aanbieden van kleinschalig/locatiegebonden cultureel aanbod, naast de reguliere grote concerten/voorstellingen. Een keerzijde dit type aanbod is dat oude verdienmodellen niet toereikend zijn; er zal moeten worden gezocht naar nieuwe verdienmodellen. Wij zien in het aanbieden van locatiegebonden/kleinschalig aanbod echter mooie kansen ten aanzien van de ruimtelijke waarde.

7. Handelingsperspectief – inzichten & aanbevelingen

In dit hoofdstuk wordt handelingsperspectief geschetst voor de culturele sector in Drenthe en voor de hierbij betrokken overheden, dus de provincie en de Drentse gemeenten. Dit handelingsperspectief is gebaseerd op onze bevindingen uit het onderzoek en op de inzichten die tijdens de daaropvolgende sessies naar voren zijn gekomen.

In de sessies die volgden op het onderzoek hebben we niet enkel onze bevindingen getoetst, ook hebben we de Drentse cultuur- en erfgoed sector de gelegenheid gegeven specifieke wensen uit te spreken en aanbevelingen te doen ten aanzien van het handelingsperspectief. Per thema zullen we het handelingsperspectief gebaseerd op onze bevindingen uit het onderzoek schetsen. Daarna worden de wensen en aanbevelingen uit het veld gedeeld.

Alvorens tot het handelingsperspectief per thema over te gaan, delen we hier graag hoe de culturele instellingen het optreden van de provincie in reactie op de coronacrisis (tot het moment van schrijven) hebben ervaren. Uit de sessie kwam naar voren dat instellingen (vrijwel) unaniem vinden dat de provincie ruimhartig is geweest met het verstrekken van coronanoodsteun, veel gedaan heeft en nog steeds veel doet om de culturele sector gezond en weerbaar door de crisis te loodsen. Instellingen gaven aan dat ze, gedurende de gehele crisis, goed bij de provincie terecht konden en dat er steeds snel en adequaat werd ondersteund wanneer de nood hoog was. Voor wat betreft de toekomst heerst er onder de Drentse instellingen veel vertrouwen dat de provincie zal inzien wat er nodig zal zijn en dat de provincie hiernaar zal handelen.

7.1 Handelingsperspectief voor Vraag en Aanbod

Ten aanzien van vraag en aanbod zien we dat de opstapeling van aanbod, in combinatie met een achterblijvende vraag, voornamelijk voor een disbalans tussen vraag en aanbod zorgt. Deze disbalans leidt tot een aantal problemen: het realiseren van voldoende publieksinkomsten, het toenemen van onderlinge concurrentie en de hogere druk op het bereiken van het publiek.

Zeker in de theaterwereld is dit goed merkbaar. Het grote aantal gezelschappen krijgt met de grote hoeveelheid aanbod en de achterblijvende vraag de schouwburgen en theaters (voornamelijk buiten de Randstad) moeilijk gevuld. In de informatiesessies kwam ook naar voren dat culturele agenda's soms overvol zijn en dat er binnen een gemeente soms simpelweg té veel zaken op hetzelfde moment gepland staan waardoor culturele instellingen moeten vechten om hetzelfde publiek. Het is de vraag hoe deze disbalans tussen overaanbod en achterblijvende vraag zich ontwikkelt en wat mogelijke oplossingen kunnen zijn wanneer deze disbalans niet vanzelf verdwijnt. Oplossingen kunnen in de volgende richtingen worden gezocht:

- *Kleinschaliger aanbod:* naast het praktische voordeel van het verkleinen van de disbalans tussen vraag en aanbod, kwam uit het onderzoek naar voren dat veel instellingen hebben ervaren dat aanbod in kleine setting de intimiteit bevordert en daarmee meerwaarde levert aan het aanbod. De keerzijde is dat er dan wel moet worden gekeken naar nieuwe verdienmodellen.
- *Meer ruimte in het maakproces:* door de crisis hadden culturele instellingen meer ruimte voor ontwikkeling. Niet alleen zijn hier nieuwe vormen van aanbod uit ontstaan, ook hebben producties en voorstellingen langer kunnen 'sudderden'. Zowel in het onderzoek als in de gesprekken met het veld kwam naar voren dat dit de kwaliteit van het aanbod ten goede is gekomen. Zo omschreef de hoofdredacteur van de gerenommeerde theaterkrant dat theaterrecensenten voorstellingen unaniem hoger beoordeelden; niet omdat men hunkerde naar cultuur, maar echt omdat de voorstellingen kwalitatief beter waren. Ook theatergezelschap Peergroup beschreef een vergelijkbare observatie. De kwantiteit in het aanbod wordt op deze manier verruild voor meer kwaliteit.
- *Meer samenwerking tussen lokale partijen:* ook het vergroten van de samenwerking of coproductie tussen lokale, culturele instellingen zou vraag en aanbod beter met elkaar in balans kunnen brengen. Partijen hoeven zo minder met elkaar te concurreren. Uit de informatiesessies kwam de wens naar voren om bovendien

culturele agenda's beter op elkaar af te stemmen, zodat instellingen minder hoeven te vechten om hetzelfde publiek.

- *Andersoortig aanbod:* ook andersoortig (digitaal) aanbod kan een oplossing bieden. Door aanbod op andere manieren te distribueren, kunnen nieuwe publieksgroepen worden bediend. Via digitale kanalen kan het culturele aanbod bijvoorbeeld makkelijker mensen met een fysieke beperking, mensen met weinig geld of mensen die ver weg (in het buitenland) wonen bereiken.
- *Ander bibliotheekaanbod:* een specifieke vorm van ander aanbod is aan de orde bij de openbare bibliotheken. Zoals aangegeven leenden de bibliotheken in 2020 29% minder fysieke boeken uit, terwijl het aantal uitgeleende e-books groeide met 45%. Als dit een onomkeerbare ontwikkeling blijkt (wat sommige deskundigen denken) dan is het zaak dat bibliotheken met nóg meer urgentie werk maken van de omslag naar de 'maatschappelijke bibliotheek'. De provincie heeft via Biblionet Drenthe de mogelijkheid om dit te ondersteunen en te versnellen door het geven van financiële impulsen of het verleggen van geldstromen (minder naar boekentransport; meer naar coaching en training). Denk hierbij aan de inspanningen om het aantal laaggeletterden en digibeten terug te dringen. En denk ook aan de pogingen om burgers te helpen die vastlopen in het digitale contact met de overheidsinstanties waar het gaat om huurtoeslag, AOW, werk, uitkering, belastingen, rijbewijs, zorg, toeslagen, de coronapas enzovoort. Naar schatting heeft één op de vijf Drentenaren tussen de 16 en 74 jaar geen tot beperkte digitale vaardigheden. Enkele jaren geleden werd het idee geboren van een 'digitaal zwemdiploma' dat iedere burger zou moeten halen om niet digitaal te verdrinken. Bijvoorbeeld het oefenen voor zo'n diploma zou voor velen in Drenthe van waarde kunnen zijn.
- *Op zoek naar live ervaringen:* Hoewel de vraag vooralsnog achterblijft, is er op de langere termijn meer hoop. De behoefte aan contact, verbeelding, creativiteit wordt niet minder, alleen maar meer. De markt voor spullen zal gaan krimpen, de markt voor ervaringen zal gaan groeien. Op lange termijn is dit een grote kans voor de cultuursector. Zouden er weer *roaring twenties* in aantocht zijn?

Concrete wensen en aanbevelingen vanuit het veld ten aanzien van vraag en aanbod:

- *Aanbod opnieuw onder de aandacht brengen bij het oude publiek door middel van campagnes:* meer dan voor de crisis hebben theaters en concertzalen moeite hun 'oude' bezoekers binnen te krijgen. Daarnaast zijn amateurkunstinstanties door de crisis veel van hun leden kwijtgeraakt. Ook bibliotheken gaven aan dat ze tijdens de crisis het ledental flink zagen teruglopen (een sprekend voorbeeld: in sommige gemeenten hielpen zelfs wethouders met het bellen naar leden in de hoop ze terug te krijgen). Om het publiek weer terug te winnen, gaven instellingen aan dat ze willen laten zien dat ze er weer zijn. Het veld suggereerde om vanuit overheden, zowel voor de amateurkunsten als de professionele kunst, campagnes te voeren om het aanbod weer goed voor het voetlicht te brengen.
- *Aanbod beter onder de aandacht brengen bij zowel binnen- als buitenlandse toeristen:* voor (een deel van) het veld is het een grote opgave om meer buitenlandse bezoekers te trekken. Daarnaast maakt het veld zich zorgen over hoe ze het (in enkele gevallen toegenomen) aantal binnenlandse toeristen vast kan houden. Graag zou het veld gezamenlijk (met de overheden) brainstormen hoe Drenthe voor toeristen meer in de picture gezet kan worden. Eén van de oplossingen zou kunnen zijn om herstelsteun te gebruiken om het marketingvliegwiel op gang te brengen; wanneer hier nu in wordt geïnvesteerd, kunnen de vruchten volgend jaar geplukt worden. Wellicht kunnen overheden deze brainstorm faciliteren, organiseren en/of ondersteunen zodat in gezamenlijkheid verder over dit vraagstuk na kan worden gedacht.

7.2 Handelingsperspectief voor Digitalisering

Vanuit onze bevindingen uit dit onderzoek ten aanzien van digitalisering, zien we een aantal ontwikkelrichtingen waar overheden aan kunnen bijdragen.

- *Nieuwe vormen van publieksbereik en publieksbeleving:* het online bereiken van het publiek zal niet meer verdwijnen; in de toekomst zal er veel behoefte zijn aan vormen van hybride aanbod (de combinatie van

zowel fysiek als digitaal aanbod). Overheden kunnen steun verlenen aan instellingen die hiervoor zelf over onvoldoende middelen beschikken, anders zullen alleen de grotere dan wel rijkere culturele instellingen zich dit kunnen permitteren.

- *Versterking van de digitale infrastructuur*: de sector heeft van de nood ook een deugd gemaakt. Op veel vlakken is, mede dankzij impuls gelden, de digitale achterstand weggewerkt. Verschillende, tijdens de crisis ontwikkelde, digitale administratiesystemen hebben delen van de sector versterkt, zoals de online reserveringsprogramma's. Deze ontwikkeling is gunstig voor de bedrijfsvoering van de sector en zou door overheden breder kunnen worden ondersteund.
- *Versterking van communicatielijnen en toename van online bijscholing*: de provincie kan met gerichte subsidies de kennisdeling van de digitale (on)mogelijkheden in de sector stimuleren. Hierbij gaat het niet enkel om het bijscholen van werkenden binnen de instellingen, ook overheden zouden hun werknemers kunnen bijscholen op het gebied van digitale vaardigheden. Het van belang dat ook ambtenaren begrijpen hoe digitale innovaties de sector verder kunnen helpen.
- *De kloof tussen wel en niet digitaal vaardig*: het belang van de openbare bibliotheken bij het bevorderen van de mogelijkheden voor mensen om aan de digitale samenleving deel te nemen wordt nog onvoldoende onderkend en financieel ondersteund. Hier ligt voor gemeenten een kans om maatschappelijk bij te dragen

Concrete wensen en aanbevelingen vanuit het veld ten aanzien van digitalisering

- *Behoeftte aan breed platform om digitaliseringsvraagstukken te bespreken*: De digitalisering brengt enorm veel vragen met zich mee; instellingen moeten nadenken over nieuwe verdienmodellen, over de doelgroepen van hun digitale aanbod, over de kosten ten opzichte van de baten van digitalisering, over de beslissing om nieuw digitaal aanbod in de lucht te houden, etc. Tijdens de sessies blijkt dat het veld het erg fijn vindt om van elkaar te horen wat er speelt op het gebied van digitalisering. Het veld spreekt uit grote behoefte te hebben aan een breed platform waar Drentse instellingen gezamenlijk hun digitaliseringsvraagstukken kunnen bespreken. Wellicht kan de provincie in deze behoefte voorzien of aan deze behoefte bijdragen door sessies te faciliteren of een platform te ontwikkelen.
- *Behoeftte aan digitaliseringsagenda*: Instellingen hebben behoefte aan een soort actielijst van wat het culturele veld (al dan niet gezamenlijk) op kan pakken op het gebied van digitalisering. Dit zou kunnen worden vormgegeven in een digitaliseringsagenda voor Drenthe.
- *Behoeftte aan een gezamenlijke toekomstvisie ten aanzien van digitalisering*: Daarnaast geven instellingen aan behoefte te hebben aan een gezamenlijke toekomstvisie op het gebied van digitalisering (c.q. digitaliseringsstrategie). Hoe treden we met elkaar de hybride samenleving tegemoet? Waar staan we over vijf jaar? De oproep aan de provincie is om het onderzoek dat hier noodzakelijkerwijs aan vooraf gaat (financieel) te stimuleren/faciliteren en in samenspraak met het veld een toekomstvisie op te stellen.
- *Beter overzicht in wat er vanuit overheden beschikbaar is*: Veel instellingen hebben slecht zicht op wat er, op het gebied van digitale ondersteuning, op dit moment (vanuit de overheden) al beschikbaar is in Drenthe. Zo wisten veel instellingen niet dat de provincie Drenthe een studio beschikbaar had. Bibliotheken gaven aan dat ze van hieruit bijvoorbeeld het 'voorlezen voor scholen' hadden kunnen streamen. Het is voor instellingen handig om te weten dat deze zaken bestaan. Hierin zouden overheden zeker een rol kunnen spelen.
- *Behoeftte aan ondersteuning bij professionalisering van digitaal aanbod*: Instellingen merken dat het verwachtingsniveau van de digitale kwaliteit van het aanbod (gedurende de crisis) enorm omhoog is gegaan. Een uitspraak uit één van de sessies: 'Je kunt niet meer amateuristisch prutsen; in het begin van de crisis kwam je daar nog mee weg, nu niet meer'. Het publiek vraagt steeds meer professionaliteit in het digitale aanbod. Tijdens de crisis is er een flinke professionaliseringsslag gemaakt, maar voor sommige (zeker voor de kleinere) culturele instellingen (en gemeenten) is deze slag nog steeds gaande. Vooral kleinere (en middelgrote) instanties blijken deze slag niet altijd volledig op eigen kracht te kunnen maken. De provincie zou de professionalisering kunnen ondersteunen, zowel financieel, als door middel van het faciliteren van

kennisdeling en/of bijscholing. Daarnaast kunnen instellingen elkaar hier ook mee helpen. Instellingen kunnen elkaars netwerk en faciliteiten gebruiken. Ook hier zou echter een (coördinerende) rol voor de provincie voor de provincie kunnen liggen.

- *Inhaalslag ten opzichte van andere provincies:* Hoewel instellingen over het algemeen al heel tevreden zijn over de ondersteuning die de provincie biedt en heeft geboden, gaven instellingen wel aan het jammer te vinden dat Drenthe ten opzichte van andere provincies enigszins achterloopt op het gebied van digitaliseringsondersteuning; specifiek benoemden instellingen dat Drenthe als enige provincie geen digitale erfgoedcoach heeft. Instellingen betreuren dit en gaven aan hier wel behoefte aan te hebben.
- *Ondersteuning bij het breed toegankelijk maken van de gemeentelijke website:* Tijdens corona hebben alle gemeenten hun websites aan moeten passen. Met betrekking tot de toegankelijkheid zijn er (landelijk) veel regels waaraan de gemeentelijke websites moeten voldoen (zo moeten ze toegankelijk zijn voor slechtzienden, ouderen, etc.). In de praktijk blijkt het ontzettend lastig om aan al deze regels te kunnen voldoen. Gemeenten gaven aan dat het fijn zou zijn als de provincie hierin zou kunnen ondersteunen.
- *Fundingstrategie:* Voornamelijk vanwege de digitalisering en de daarmee samenhangende nieuwe hybride realiteit, worden investeringen steeds groter. Dit heeft grote gevolgen voor de Drentse cultuur- en erfgoedsector en instellingen gaven dan ook aan te worstelen met hun 'fundingstrategie'. Tijdens de sessies kwam de vraag naar voren of het verstandig zou zijn om een gezamenlijke fondsenwerver zoeken voor de culturele instellingen? Dit vraagstuk behoeft nadere verkenning; wellicht zou de provincie daar een rol in kunnen spelen?
- *Bijscholing voor instellingen en overheden op het gebied van digitalisering:* Enkele instellingen gaven aan zich te hebben aangemeld voor de bijscholingscursussen op het gebied van digitalisering, aangeboden door DEN (Kennisinstituut Cultuur & Digitale Transformatie). Wellicht zouden deze cursussen breder onder de aandacht kunnen worden gebracht zodat meer instellingen hier aan deel kunnen nemen. Daarnaast is het raadzaam dat ook overheden zich door middel van bijscholing verdiepen in digitalisering. Wellicht biedt DEN speciaal voor overheden cursussen aan. Het zou goed zijn dit verder uit te zoeken.

7.3 Handelingsperspectief voor Cultureel Werkkapitaal

Ten aanzien van het cultureel werkkapitaal constateren we dat de coronacrisis de reeds bestaande problematiek ten aanzien van de arbeidsmarkt in de cultuursector heeft uitvergroot. Corona heeft bijgedragen aan een *reset* van de cultuursector. Daarvoor was het al niet houdbaar, dat is nu onder grotere druk komen te staan en geeft aan dat een transitie op het vlak van cultureel werkkapitaal echt hard nodig is. We schetsen enkele manieren om een nieuw perspectief te creëren en de arbeidsmarkt meer in balans te krijgen.

- *De uitgaven voor cultuur vanuit overheden trendmatig laten stijgen voor dekking van personele lasten:* bij gebrek aan sterke toename van de vraag en dito eigen inkomsten zal dit, zeker op korte termijn, voornamelijk financiering vanuit overheden en private fondsen zijn. Als er niet structureel veel geld meer bijkomt, dan zal de hoeveelheid arbeid lager zijn. Dit is niet per definitie negatief; het kan ook leiden tot een kleinere maar meer weerbare sector, wat een stabielere basis zou kunnen bieden voor toekomstige groei. Ten behoeve van eerlijke beloning zouden de overheden bovendien meer druk uit kunnen oefenen voor wat betreft de toepassing van de Fair Practice Code (FPC) door de code standaard mee te nemen in de subsidievoorwaarden (net als de Governance Code Cultuur). De FPC zou de norm moeten zijn/worden, ook al is er soms geen budget voor. Alleen als provincies en gemeenten die normstelling expliciet maken, wordt het onderwerp als zodanig politiek geadresseerd. Bij de toepassing van de Honorariumrichtlijn (verplicht gesteld bij subsidies door het Mondriaan Fonds) heeft dit heel goed gewerkt.
- *Een verschuiving van de inzet van makers (overaanbod) naar ondersteunende functies (tekort):* deze ingreep is niet voor alle werkzaamheden realistisch maar wel voor een deel ervan. Dit vergt herschikking, omscholing en professionalisering, maar wel binnen de sector zelf, waarmee uitstroom wordt beperkt.
- *Meer focus op kunstenaars en makers:* Werkenden vormen het culturele werkkapitaal en de kern van kunstproductie. Het beleid en het instrumentarium van overheden is in hoofdzaak gericht op instellingen,

terwijl voor werkenden de druk op herstel het grootst is. Meer focus op de positie van kunstenaars en makers bevordert het herstel en brengt de keten van creatieve-productie-presentatie meer in balans (fair chain).

- *Aandacht voor de arbeidsmarktproblematiek:* Gesprekspartners benoemen als positief effect van de coronacrisis dat de overheden, dus zowel Rijk als provincie als gemeenten, zich meer bewust tonen van de problematiek en ook meer verantwoordelijkheid nemen. Vertegenwoordigers, zowel politiek als ambtelijk, laten zich vaker zien en tonen meer interesse in de sector.

Concrete wensen en aanbevelingen vanuit het veld ten aanzien van het cultureel werkkapitaal

- *Werven van vrijwilligers binnen de enorme groep pensionerende babyboomers:* Instellingen merken op dat ouderen veel vitaler zijn dan vroeger. Ook merken ze op dat oudere medewerkers graag vrijwilligerswerk doen om een maatschappelijke rol te blijven vervullen en voldoende sociale contacten te behouden. Een oplossing voor de grote afname in het aantal vrijwilligers zou daarom gevonden kunnen worden binnen het grote leger van babyboomers dat nu en in de komende jaren het arbeidsproces verlaat vanwege pensionering. Vanuit overheden zou uitgedragen kunnen worden dat 65 het nieuwe 45 is, waarbij men wordt aangespoord een 'tweede carrière' te beginnen in de cultuur. Niet ter verdringing van professionals, wel ter ontlasting.
- *Creëren van een gezamenlijke vrijwilligerspoole:* In het hoofdstuk Cultureel Werkkapitaal wordt onderscheid gemaakt tussen drie type vrijwilligers; de doeners (achter de kassa, op zaal), de onderzoekers (archieven, historische verenigingen) en de behartigers (besturen, lobbyen). Vanuit de instellingen kwam de suggestie om (voornamelijk voor wat betreft de doeners) een gezamenlijke vrijwilligerspoole te creëren; de doeners willen vaak tijdelijk helpen binnen de Kunst & Cultuur, maar hebben daarbij niet altijd een sterke voorkeur om dat voor een specifieke organisatie te doen. Het zou de evenementensector enorm helpen wanneer instellingen hun vrijwilligers meer gezamenlijk kunnen gebruiken. Into Nature werkt bijvoorbeeld projectmatig, daar zijn goed vrijwilligers voor te vinden. Wellicht zouden deze vrijwilligers, buiten de activiteiten van Into Nature om, ook op andere plekken binnen het culturele veld willen helpen. Daarnaast zouden de activiteiten die voor vrijwilligers worden georganiseerd (om hen te binden aan de sector/te bedanken), dan ook in gezamenlijkheid georganiseerd kunnen worden.
- *Onder de aandacht brengen van erfgoedvrijwilliger.nl:* Het platform Drentse Musea heeft zich recent aangesloten bij de landelijk georiënteerde website erfgoedvrijwilliger.nl. Bij alle Drentse musea zullen zij ophalen welke vrijwilligersvacatures er open staan, zodat deze op bovenstaande site gepubliceerd kunnen worden. De verwachting is dat alle twaalf de provincies van deze website gebruik zullen gaan maken. Op die manier kan er veel breder (landelijk) gezocht worden naar vrijwilligers voor de cultuursector. Platform Drentse Musea hoopt op deze manier meer aandacht aan de vacatures te kunnen besteden om zo de musea in Drenthe te helpen en wil het gebruik van de site over het voetlicht brengen door middel van een campagne. Het platform geeft aan extra ondersteuning nodig te hebben om dit leven in te blazen. De provincie zou met het platform in gesprek kunnen gaan om te onderzoeken op welke manier ondersteund kan worden. Daarnaast zou de provincie de website *erfgoedvrijwilliger.nl* ook bij de andere Drentse culturele instellingen onder de aandacht kunnen brengen om het vinden van (geschikte) vrijwilligers te vergemakkelijken.
- *Meer visie nodig op kwaliteit van cultuuronderwijs:* Vanwege geldgebrek bij culturele instellingen, komt het nog steeds regelmatig voor dat zzp'ers worden vervangen door vrijwilligers. Zo beschreef K&C Drenthe als voorbeeld dat in het muziekonderwijs op scholen een professioneel muziekdocent vervangen wordt door 'een moeder die vrijwillig de gitaarlessen verzorgt'. Binnen het cultuuronderwijs wordt opgemerkt dat dit ten koste gaat van de kwaliteit van het onderwijs. Over de bedreiging van kwaliteit maakt het veld zich zorgen. De mogelijkheid om zzp'ers naar behoren te kunnen betalen, vormt een deel van de oplossing. De vraag is hoe de middelen hiervoor beschikbaar komen (onder *Handelingsperspectief Cultureel Werkkapitaal* worden hier meerdere suggesties voor gedaan). Daarnaast vragen instellingen van overheden ook om meer visie te ontwikkelen op de kwaliteit van het cultuuronderwijs.
- *Meer inzetten op de relatie tussen MBO en cultuursector voor meer Drentse makers en ondersteuners:* Momenteel worden de meeste ondersteuners en makers uit het westen en het noorden gehaald. Volgens het

veld zijn de in Drenthe woonachtige makers en ondersteuners op één hand te tellen. (Een uitzondering daarop: er wonen en werken wel relatief veel gevestigde beeldend kunstenaars en veel amateurkunstenaars in Drenthe). Veel van het cultureel werkkapitaal is Drenthe gewoon simpelweg niet te vinden. Eén van de oorzaken is bijvoorbeeld dat Drenthe geen goede kunstvakopleidingen heeft (terwijl Groningen bijvoorbeeld relatief veel kunstvakonderwijs heeft); ambachtsopleidingen in Drenthe zijn nog in ontwikkeling. Om het aantal Drentse makers en ondersteuners toe te laten nemen, stelt het veld voor meer in te zetten op de relatie tussen het MBO en de cultuursector.

- *Vergroot het makersklimaat in Drenthe:* Een andere suggestie vanuit de instellingen is om het makersklimaat in Drenthe te vergroten door als kunstenaar een budget, een plek en een coach te aan te bieden. Als een van de weinige provincies heeft Drenthe hier uitgebreid de ruimte voor. In een aantal andere provincies zijn op dit moment makersregelingen aan het ontstaan. De provincie merkt hierbij op dat Drenthe wel al een cultuurmakersloket heeft waarbij tot 1500€ subsidie kan worden aangevraagd (en waarop vooralsnog weinig wordt aangevraagd). Echter, waar het veld op doelt zijn 'echt substantiële budgetten om makers of groepen hiernaartoe trekken', zoals bijvoorbeeld meer *Artists in Residences*. De provincie zou dit in overweging kunnen nemen.
- *Vraagstuk op snijvlak van digitalisering en cultureel werkkapitaal:* De nieuwe, hybride werkelijkheid vraagt niet alleen om extra kwaliteiten en vaardigheden van werknemers, ook creëert het een capaciteitsvraagstuk binnen instellingen. De blijvende verbreding van het aanbod vraagt simpelweg extra menskracht. Instellingen gaven aan hier vooralsnog mee te worstelen, voor overheden is het in eerste instantie goed dit capaciteitsvraagstuk op de radar te hebben. Daarnaast vraagt niet alleen de verbreding van het aanbod om extra capaciteit, ook het intern trainen en bijscholen van werknemers vergt extra menskracht. Bovendien moeten deze werkenden beschikken over meer specifieke kennis en vaardigheden. Om aan die laatste behoefte te voldoen, liet Platform Drentse musea tijdens de sessies weten zelf trainingen aan musea te gaan geven. Vanuit musea kregen zij veel vragen over digitale veiligheid, digitale tools, livestreaming, online educatie, etc. Meerdere instellingen (waaronder K&C Drenthe en Biblionet Drenthe) gaven direct aan graag op dit gebied met elkaar samen te gaan werken. Het bundelen van krachten zou wellicht een deel van het capaciteitsvraagstuk (de extra capaciteit die nodig is voor het intern trainen en bijscholen) kunnen oplossen. Deze samenwerking kan zowel voor instellingen als voor overheden voordelig zijn. Het is daarom interessant te onderzoeken op welke manier de provincie dit initiatief zou kunnen ondersteunen.

Bijlage - Bronnen

Schriftelijke bronnen

- Ministerie van OCW, diverse Kamerbrieven 2020-2021
- Raad voor Cultuur, diverse adviezen 2020-2021
- Taskforce Culturele en Creatieve Sector, diverse brieven en onderzoeken
- Museumvereniging, 'Museumcijfers 2020'
- Vereniging Nederlandse Poppodia en Festivals (VNPF), 'Poppodia + Festivals in cijfers 2020', 28 oktober 2021
- Boekmanstichting, 'Ongelijk getroffen, ongelijk gesteund', juni 2021
- Vele persberichten en publicaties over vraag & aanbod, digitalisering en cultureel werkkapitaal

Informatiesessies

- Sessies informatiebehoefte Cultuurmonitor Drenthe, juni 2021
- Sessies Vraag & Aanbod, Digitalisering en Cultureel werkkapitaal, woensdag 13 & 14 oktober 2021

Enquête

- Digitale enquête over Vraag & Aanbod, Digitalisering en Cultureel Werkkapitaal, september 2021: 20 respondenten uit het Drentse culturele veld

Gesprekspartners Vraag & Aanbod

- Luuk Schreven, Projectleider Cultuurstatistieken - CBS
- Simon van den Berg, Hoofdredacteur Theaterkrant
- Marieke Vegt, Directeur - Kunst & Cultuur
- Harrie Wolters, Algemeen directeur - Hunebedcentrum
- Nynke Oele, Zakelijk directeur - Peergroup
- Harrie de Vries, Zakelijk leider - Peter de Grote festival

Gesprekspartners Digitalisering

- Iris Bierenbroodspot, Platform Drentse Musea
- Annelies Bakelaar, Biblionet Drenthe
- Corinne Rodenburg, Drents Archief
- Marieke Vegt, K&C Drenthe
- Mirjam Terpstra, NAPK
- Maaïke Verberk, DEN
- Loes Hoogenboom, DIP

Gesprekspartners Cultureel werkkapitaal

- Gerko Last, Drents Landschap
- Jan Omvlee, (voorheen) Molenstichting Drenthe
- Marlo Reeders, Nationale Monumentenorganisaties
- Karel Loeff, Bond Heemschut
- Lille Witsen Elias, Creatieve Coalitie
- Peter van den Bunder, Kunstenbond
- Sjoerd Feitsma, Platform ACCT
- Rogier Brom, Boekmanstichting
- Andries van den Broek, SCP

Berenschot B.V.

Van Deventerlaan 31-51, 3528 AG Utrecht

Postbus 8039, 3503 RA Utrecht

030 2 916 916

www.berenschot.nl

/berenschot